

Жаровська І.М., Матяшовська Р.Ю.

**ГЛОБАЛЬНІ ВИКЛИКИ У ПРАВІ
(НА ПРИКЛАДІ СТАТУСУ ДІТЕЙ
ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ)**

Монографія

2020

УДК 342.349.6
Ж35

Рекомендовано до друку Вченою радою Львівського національного університету «Львівська політехніка» (протокол № 65 від 15 вересня 2020 року)

Рецензенти:

Токарська А.С. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії, історії та філософії права Національного університету «Львівська політехніка»;

Ортинська Н.В. – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії, історії та філософії права Національного університету «Львівська політехніка»;

Котуха О.С. – кандидат юридичних наук, професор, декан юридичного факультету Львівського торговельно-економічного університету.

Жаровська І.М., Матяшовська Р.Ю.

Ж-35 Глобальні виклики у праві (на прикладі статусу дітей дошкільного віку): монографія. Київ: Видавництво Людмила, 2020. 140 с.
ISBN 978-617-7828-00-0

Монографія є науковим дослідженням проблем глобалізації правової реальності. Доводиться, що парадигма правового забезпечення дитинства змінюється під впливом глобальних чинників, з-поміж яких: трансформація сім'ї; науково-технічний прогрес, який проявляється у всіх сферах та змінює зміст, предмет і сутність всієї науки; загрози інформаційного суспільства; глобальні екологічні загрози. Особливу увагу присвячено аналізу трансформації статусу дітей дошкільного віку.

Для науковців, викладачів, студентів, правознавців, громадських діячів та всіх, хто цікавиться питаннями трансформації права в епоху глобалізації.

ISBN 978-617-7828-00-0

УДК 342.349.6

© Жаровська І.М., Матяшовська Р.Ю., 2020

ЗМІСТ

Передмова	4
Розділ 1 ГЛОБАЛЬНІ ВИКЛИКИ У ПРАВІ	6
1.1 Глобалізація правового простору	6
1.2 Аспекти трансформації права під впливом глобалізаційних змін	21
Розділ 2 ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СТАТУСУ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	32
2.1 Правова характеристика статусу дітей дошкільного віку	32
2.2 Комплекс прав дітей дошкільного віку	42
2.3 Нормативно- правове забезпечення статусу дітей дошкі- льного віку	64
Розділ 3 ВПЛИВ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ЧИННИКІВ НА СТАТУС ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	79
3.1 Проблеми інституту громадянства дітей дошкільного віку	79
3.2 Гарантії прав осіб дошкільного віку у нетрадиційних сім'ях	85
3.3 Статус дітей, що народжені за допомогою використання новітніх репродуктивних технологій	99
Висновки	106
Список використаних джерел	110

ПЕРЕДМОВА

На сьогодні існує проблема захисту дітей від глобальних викликів, оскільки вони відносяться до найбільш уразливих суб'єктів права, що й зумовлює необхідність спеціального дослідження їхніх прав та теоретико-правового осмислення регулювання останніх у нинішніх умовах.

Державна політика цієї сфери в Україні має дещо декларативний характер, що не сприяє повній реалізації міжнародних стандартів. Даються взнаки і внутрішні економічні та воєнно-політичні проблеми. Проблематика актуалізується і тому, що соціальне становище дітей у сучасному глобалізованому суспільстві зумовлене активізацією низки деструктивних чинників, серед яких: екологічні проблеми, що негативно впливають на здоров'я дітей; популяризація форм соціальних відносин, що призводять до саморуйнації особистості підлітків; неефективність механізмів правового виховання, які не відповідають сучасному рівню розвитку молодого покоління; проблеми освітньої та соціально-адаптивної сфери; низький рівень соціально-економічного забезпечення громадян держави; криза сімейних та моральних цінностей суспільства; виклики, що пов'язані з глобальними проблемами суспільства, зокрема інформаційними. Тому для успішного творення правової держави концепція прав має бути спрямована на забезпечення, охорону і захист прав та свобод дитини, оновлення підходів до раціоналізації правового статусу неповнолітнього. У зв'язку з цим питання освіти, виховання, захисту та охорони дітей є пріоритетною у контексті розвитку системи права нашої держави.

Сучасні глобальні виклики, серед яких економічний, технічний та інформаційний прогрес, розвиток медицини, біотехнологій, трансформація суспільної взаємодії, деформація сімейно-родинної сфери тощо, провокують невизначеність, трансформацію соціаль-

ного становища дитини, а отже і певну невизначеність у правовій сфері. Відповідно простежується зміна особистості дитини на сьогочасному етапі розвитку суспільства. Це вказує на потребу змінювати правові підходи до розуміння дитинства через застосування оновленого підходу до державного гарантування прав дітей, що вимагає вироблення і прийняття до реалізації концепції, яка ґрунтується на визнанні їх самоцінності, на відповідальності дорослих за долю кожної дитини.

Відсутність комплексної і дієвої стратегії правового регулювання статусу дітей в Україні в умовах глобалізаційних викликів породжує правопорушення у цій сфері та дає можливість говорити про колізії та прогалини у правовій системі України. Тому аналіз комплексу глобальних проблем, що впливають на неповнолітніх та розроблення засобів та способів їх подолання є питанням загальнодержавного значення. Відсутність чіткого законодавства та методичних вказівок для роботи органів ювенальної юстиції спричиняють низький рівень захищеності дітей. Агенти правової соціалізації нині не готові до стрімкого розвитку глобальних та інформаційних загроз, в наслідок чого потребує додаткового обґрунтування освітня система та громадська діяльність. Доцільність вивчення цих питань зумовлена також інформаційною війною, яка відбувається зараз в нашій державі. Підготовка молодого покоління до розуміння методів та засобів гібридної інформаційної війни дасть можливість запобігти загрозам територіальної цілісності та національної безпеки України.

Оскільки проблема є досить широкою, то автори вважали за необхідне сконцентруватися на групі неповнолітніх, які є найбільш незахищеними в силу вікового чиннику, тобто аналіз буде ґрунтуватися на аспектах правового регулювання статусу дітей дошкільного віку.

Розділ 1

ГЛОБАЛЬНІ ВИКЛИКИ У ПРАВІ

1.1 Глобалізація правового простору

Модернізований соціум характеризується видозміною суспільних процесів. Вказане першочергово пов'язане з процесом глобалізації.

Основа глобалізації була закладена масовою міграцією та інтеграційними ринками капіталу в ХІХ ст. Технічні досягнення, що дозволили прискорити та здешевити переміщення людей, товарів, грошей, інформації тощо, значно посилили первісні тенденції. У ХХ ст. межі національних держав стали затісні для зростаючих швидко виробничих сил, і ринкові відносини вийшли далеко за межі національних кордонів. Економічні, науково-технічні, політичні, культурні та інші відносини дедалі більше стають позадержавними і, що цілком природно, дедалі менш контрольовані державою чи урядовими організаціями. Найінтенсивніше процеси глобалізації відбувалися спочатку в активному формуванні єдиного світового економічного простору. На сьогодні ці процеси також простежуються в усіх сферах суспільного життя.

Проте соціально-філософська актуалізація поняття «глобалізація» найчастіше пов'язується з останніми двома десятиліттями, коли загострюється весь комплекс глобальних проблем, коли з розпадом Радянського Союзу і системи соціалізму заговорили про «кінець історії», пов'язуючи із цим висловом тріумфальну перемогу у світовому масштабі ідеології демократичного лібералізму – як довершеної форми соціальної гармонії (Ф. Фукуяма). Саме відтоді формується стратегія «силового глобалізму» в економічній, політичній та інформаційній сферах з боку світового центру, які уособлюють чи то транснаціональні корпорації (ТНК), чи то США, які разом із союзниками почали претендувати на безумовне

домінування у сферах економіки, гуманітарних програм, військово-політичних акцій тощо¹.

Глобалізація – це процес всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції й уніфікації. Основними наслідками цього процесу є міжнародний поділ праці, міграція в масштабах усієї планети капіталу, людських та виробничих ресурсів, стандартизація законодавства, економічних та технічних процесів, а також зближення культур різних країн. Це об'єктивний процес, який має системний характер, тобто охоплює всі сфери життя суспільства. В результаті глобалізації світ стає більш пов'язаним і залежним від усіх його суб'єктів. Відбувається збільшення і кількості спільних для груп держав проблем, і кількості та типів інтегрованих суб'єктів.

Відповідно до цього основною метою глобальної інтеграції має бути реалізація спільних інтересів шляхом досягнення геостратегічного консенсусу та збереження національної ідентичності. Процес інтеграції держав як абстрактне поняття має початковий етап (мінімальний обсяг взаємодії держав, при якому можна констатувати наявність інтеграційного процесу) і кінцевий етап (обсяг взаємодії, при якому держави втрачають міжнародну правосуб'єктність, що властива їм як первинним суб'єктам міжнародного права). Таким кінцевим етапом міждержавного інтеграційного процесу є єдина держава. Отже, процес інтеграції держав – це процес побудови міждержавної моделі співпраці, якій властива сукупність характерних міжнародно-правових ознак.

Виникнувши наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., термін «уніфікація» призначався тільки для позначення діяльності держав із створення одноманітного регулювання певних суспільних відносин за допомогою укладення міжнародних договорів. Надалі стало очевидно, що уніфікація може здійснюватися не тільки шляхом укладення міжнародних договорів, та й ступінь одноманітності норм, що вводяться в національне право, може бути різним – від повної єдності до схожості в загальних рисах. Дедалі більший інтерес до уніфікації пояснюється декількома причинами. Перш за

¹ Тур М. Г. Некласичні моделі легітимації соціальних інститутів : моногр. К. : Парапан, 2006. С. 303.

все, уніфіковані правові норми і міжнародного, і національного права зараз найбільш динамічно розвиваються. У межах міжнародних організацій йде активна робота з розробки багатьох нових уніфікованих документів. Останнім часом виникли і набули поширення нові форми уніфікації, які в теоретичному плані досліджені недостатньо. І нарешті, дедалі більше прагнення від зближення норм, що стосуються окремих видів відносин, перейти до уніфікації обширних комплексів – галузей та інститутів.

Власне уніфікація – це одноманітне регулювання тих або інших суспільних відносин. Цей висновок видається переконливим, оскільки одноманітність в регулюванні суспільних відносин може бути досягнута тільки за допомогою уніфікації у власному значенні слова, все ж таки решта чинників (типові контракти і формуляри, рішення судів й арбітражів, національне законодавство, доктрина тощо) сприяють зближенню національних правових систем, але не створюють єдиного (одноманітного) регулювання.

Уніфікація може здійснюватись шляхом введення в національне законодавство нормативних положень, які були розроблені в межах міжнародних договорів формування модельних законів, розробки типових договорів, модальних нормативних актів тощо.

На думку А. Куліджанішвілі, «основною характеристикою процесу глобалізації, що відбувається в сучасному світі, є екстраполяція ліберально-демократичних цінностей на всі регіони без винятку. Це означає, що політичні, економічні, правові та інші системи всіх країн світу стають ідентичними і взаємозалежність держав досягає небувалих масштабів. До цього часу народи й культури ніколи не були такі залежні один від одного. Проблеми, що виникають у будь-якій точці світу, миттєво позначаються на всьому світі. Процес глобалізації та гомогенізації приводить до створення єдиного світового співтовариства, у якому формуються єдині норми, інститути та культурні цінності» [цит.за²].

² Человек: соотношение национального и общечеловеческого : сб. матер. междунар. симпозиума (г. Зугдиди, Грузия, 19-20 мая 2004 г.) / под ред. В. В. Парцвания. – СПб. : С.-Петербург. филос. общество, 2004. Вып. 2. URL: http://anthropology.ru/ru/texts/kvarats_va/mannt_14.html.

Про яку систему цінностей йдеться? Основу глобальної інтеграції становить загальнооб'єднувальна, всесвітня система цінностей (загальнолюдські, глобалізаційні, національно-регіональні та індивідуальні), яка за необхідності має схвалюватися всіма суб'єктами глобального об'єднання. Така система цінностей є пріоритетною відносно периферійної системи цінностей і здебільшого має приводити до усереднення нейтральності в ціннісних поглядах, аби в такий спосіб не піддатися руйнації базових ціннісних факторів, якими керуються держави в процесі об'єднання. Саме тому в умовах глобалізації має йтися про так звану «транснаціональну систему цінностей», яка працювала б на інтеграцію держав, а не на протиставлення на основі відмінностей у національній системі цінностей, за якою живе кожна з держав.

У загальному вигляді глобалізацію можна уявити як сукупність процесів становлення більш-менш єдиних загальносвітових систем в економіці, фінансах, технології, політико-правовій сфері, інформаційній сфері, а також у сфері культури та інших видах людської життєдіяльності. Як явище гіперсоціального характеру глобалізація впливає на всі сфери суспільного буття, зокрема на політичну, державно-владну та правову. Попри те, що в міжнародному та українському науковому колах є спроби виробити єдину стратегію глобалізаційного програмування правових явищ, на сьогодні не вироблено єдиної гносеологічно-правової концепції глобалізації, яка могла б стати основою розуміння загальнопланетарної трансформації устрою держави, права, влади та окремої особистості.

Сучасна держава не існує ізольовано від інших держав у міжнародному просторі і повинна адекватно і миттєво реагувати на характер змін у суспільстві або на певні геополітичні коливання. У широкому розумінні – держава повинна ставити перед собою не тільки внутрішньодержавні цілі, але й знаходити консенсус із загальнолюдським соціумом, у тому сенсі, що вона має гуманітарний характер, покликана, передусім, служити людству. Діяльність з реалізації влади в межах форми правління постійно є об'єктом рефлексії щодо відповідності проблем розвитку суспільства та його моральним орієнтиром. Тому влада в межах форм правління

має вирішувати конкретні ситуативні і магістральні стратегічні завдання розвитку суспільства. У зв'язку із зростанням негативних наслідків активної діяльності сучасної людини актуалізується питання про докорінну парадигмальну зміну методів, форм і способів управління природною і соціальною дійсністю.

Актуальність розгляду проблем глобалізації зумовлена тим, що в онтологічному змісті процеси щодо глобалізаційних змін є природними і такими, що вже існують в соціумі. Розмови чи дискусії про якісь специфічні умови, особливості національного розвитку, кризові стани і внутрішні трансформації не можуть ані скасувати, ані відкласти невловиму дію об'єктивних законів глобалізаційного розвитку³. Актуалізуючи первинну думку про те, що розв'язання проблем глобалізації в державно-владному контексті є необхідним джерелом наукового пошуку, О. Ющик дійшов висновку, що більшість сучасних типів праворозуміння орієнтуються на ліберальну концепцію права XIX ст., що вже довела свою неадекватність умовам сьогодення. А тому нагальною проблемою для юридичної науки має стати конструювання нового типу праворозуміння, який враховував би реалії постсучасної доби початку XXI ст.[цит.за⁴]. Перед юридичною наукою постала потреба розробити новий науковий концепт світового глобального правового розвитку. Дослідження державно-правових явищ в межах теорії держави і права має глибинний аксіологічний зміст, оскільки визначає ціннісні та антиціннісні явища в межах нового праворозуміння. Глобалізаційний простір відкидає антиціннісні явища класичної світобудови, трансформуючи всю політичну та правову реальність. Проявляється також антропо-правовий зміст, тобто заради людини як соціальної істоти здійснюються трансформації та модернізаційні зміни. Людина виступає автентичним інтерпретатором нового політико-владного і правового характеру світобуття на основі новітнього ідеологічного сприйняття і глибинного соціокультурного досвіду державотворення.

³ Глобалізація і безпека розвитку : моногр. К. : КНЕУ, 2001.

⁴ Кресін О.,Ткаченко О. Національна держава в умовах глобалізації *Право України*. 2007. № 6. С. 148

Зараз процес глобалізації стає реальністю незалежно від того, чи усвідомили це ми, а це означає зміну всієї парадигми життя: людства загалом і кожної людини окремо. Різні вияви глобалізаційних явищ і стратегій стають предметом обговорення для представників найрізноманітніших галузей знання – від економіки до естетики. Сучасна глобалізація – це глобалізація ризиків, соціально-політичних конфліктів, екологічної кризи, тероризму та організованої злочинності; вона загострює колишні проблеми, роблячи їх загальними і всеохопними⁵. Кожен елемент всесвітньої будови існує як фрагмент загальної цілісності, у якій процеси взаємозалежності визначають вплив змін кожної її складової частини на характер цивілізаційного процесу як всього Всесвіту, так і в межах окремих державних утворень. Однак разом із цим не вироблено єдиного погляду на правову глобалізацію. Як вказує російський науковець Є. Оглезнев, «кумулятивні наслідки глобалізації, які виявляються в капіталістичних країнах, свідчать про те, що вони переживають процес глибокої трансформації, у ході якої їх владні повноваження, ролі та функції переосмислюються, перебудовуються і вступають у проміжну сферу глобалізованих та регіоналізованих систем і структур»⁶.

У загальному вигляді глобалізацію можна схарактеризувати як сукупність процесів становлення споріднених загальносвітових систем в економіці, фінансах, технології, політико-правовій, інформаційній сфері, а також культурі та інших галузях людської життєдіяльності. Глобалізацію доцільно визначати як системну, багатоаспектну та різнорівневу інтеграцію різноманітних державно-правових, економіко-фінансових і суспільно-політичних інститутів, ідей, принципів, зв'язків, морально-політичних, матеріальних та інших цінностей і відносин⁷.

Сучасне суспільство характеризується поглибленням трансформаційних процесів. В умовах світових трансформацій держав-

⁵ Цикин В.О. Глобализация: ноосферный подход : моногр. Суми : СумГПУ им. А.С.Макаренка, 2007. С. 2

⁶ Оглезнев В. В. Глобализация и государство: анализ социальной онтологии Томск : Изд-во ЦНТИ, 2010. С. 8

⁷ Марченко М. Н. Государство и право в условиях глобализации М. : Проспект, 2008. 400 с. с.12-13

на влада не лише виступає об'єктом впливу, а й сама може активно впливати на зміни в суспільстві, сприяє гармонізації держави і права, вдосконаленню міжнародного права, підвищенню ефективності владного регулювання та рівня суспільної або індивідуальної правосвідомості тощо. Вивчення і пізнання владних і правових глобалізаційних процесів, враховуючи властиві їм суперечливі тенденції, – це спільне завдання для всіх сучасних країн і всього світового співтовариства. Об'єктивний аналіз дає змогу правильно оцінити ступінь загального і специфічного в політичному, економічному, правому, науково-технічному, соціально-культурному та іншому розвитку держав й адекватну міру правових розбіжностей і ступінь правової інтеграції.

З уваги на викладене, основною метою глобальної інтеграції виступає реалізація загальних інтересів, шляхом досягнення геостратегічного консенсусу та збереження національної ідентичності. Процес інтеграції держав як абстрактне поняття має початковий етап (мінімальна взаємодія держав, коли можна констатувати наявність інтеграційного процесу) і кінцевий етап (взаємодія такого масштабу, коли держави втрачають міжнародну правосуб'єктність, яка властива їм як первинним суб'єктам міжнародного права). Кінцевим етапом інтеграційного процесу є створення єдиної держави. Отже, процес інтеграції держав – це процес побудови міждержавної моделі співпраці, для яких характерна сукупність міжнародно-правових ознак.

Відзначимо, що основу глобальної інтеграції становить всевітньо-глобальна система цінностей (загальнолюдські, глобалізаційні, національно-регіональні та індивідуальні), яка за потреби схвалюється всіма суб'єктами глобального об'єднання. Така система цінностей є пріоритетною щодо периферійної системи цінностей і частково має приводити до визначення «золотої середини» в ціннісних поглядах, щоб не піддатися руйнуванню базових чинників, якими керуються держави у процесі об'єднання. Однак «одним із чинників зовнішньої і внутрішньої політики в глобалізації є міжкультурне співробітництво, що набуло асиметричного характеру в умовах культурної експансії розвинених країн і поширення їхньої політичної ідеології на глобальному, регіональному

та національному рівнях»⁸. Саме тому в умовах глобалізації мова має йти про так звану «транснаціональну систему цінностей», яка працювала б на інтеграцію держав, а не на протиставлення на основі відмінностей в національній системі цінностей, за яким живе кожна держава.

Варто вказати на те, що в практичному аспекті спроби глобалізації мали й негативні наслідки, викликали стурбованість усього світового співтовариства й зумовили необхідність вжиття відповідних заходів. Передусім, це зріст ролі транснаціональних корпорацій, активізація міграції працівників, глобалізація економіки, мегабанківської системи, яка керує транснаціональними фінансовими потоками, глобалізація інформаційних мереж, що відкриває можливості для маніпулювання інформацією, створює реальну загрозу суверенітету, політичній та економічній безпеці національних держав, їх культурній та етнонаціональній ідентичності. Генеральна Асамблея ООН на своїй 24-й спеціальній сесії, що відбулася в Женеві в червні 2000 р., прийняла спеціальні принципи політики, спрямовані на підтримку соціальної стабільності у світі. У лютому 2002 р. під егідою МОП була сформована Всесвітня комісія із соціальних наслідків глобалізації, яка завершила свою роботу 2004 р. Комісія констатувала, що дискусії з глобалізації зайшли в глухий кут, громадська думка з цієї проблеми виявилася неоднозначною, а міжнародні зобов'язання в цій частині, як правило, не виконуються. Було вказано на значущість у глобальній економіці поваги прав працівників і правових норм на підставі справедливості, солідарності та гендерної рівності⁹.

Глобалізація обіцяє блага незначній кількості людей і випробування мільйонам. Уже очевидно, що вона сама собою не зрівнює рівень життя, трудові стандарти і розміри заробітної плати в різних країнах. Глобалізація стимулює розвиток економіки, зумовлює створення практично всесвітнього ринку. Однак у багатьох

⁸ Данилишина Е. Культурное пространство: угрозы эпохи глобализации / Е. Данилишина // Етнічність і влада: міжнародні конфлікти, тероризм і нові загрози глобальній безпеці : матер. X Міжнар. семінару (м. Ялта, 12–15 травня 2011 р.) / за ред. Т. О. Сенюшкіної. Севастополь : Вебер, 2012. С. 110-113.

⁹ Справедливая глобализация: создание возможностей для всех : Доклад Всемирной комиссии по социальным аспектам глобализации. – Женева, 2004.

країнах простежується відступ до колишніх позицій, зокрема в застосуванні дитячої праці. Зараз у країнах, що розвиваються, зокрема таких великих, як Танзанія, Нігерія, дитяча праця знову набула поширення і становить 20% від працюючого населення.

Тому виділимо такі ризики глобальної інтеграції, що домінують впливають на державно-владний концепт: різні стилі суспільно-політичної життєдіяльності держави, які впливають на процес інтеграції; відмінні історичні передумови суспільного розвитку; принципова відмінність у структурі менталітету; розбіжні інтереси здійснення інтеграції; масштаб амбіцій лідерів, які здійснюють інтеграційну політику; відмінність у розумінні сутності, форм і засобів інтеграції.

Світова фінансово-економічна криза не лише позначилася на новому економічному розміщенні країн, а й сформувала особливі геополітичні вектори відносин між ними. Стрімкий розвиток процесів інтеграції та дезінтеграції спілок, сформованих ослабленням одних і посиленням інших впливових суб'єктів глобалізованого світу, концентрація напруженості у взаєминах між різними етнокультурами, небезпека переходу цієї напруженості у зіткнення, стихійні вияви в міграційному русі величезних людських мас, драматизм голодних бунтів у бідних країнах світу, екстремізм у спробах країн розв'язати свої проблеми коштом інших досить несподівано сформували блок наукових питань, що вимагають негайного вирішення¹⁰. Зазначимо, що це ті проблеми, які безпосередньо впливають і на весь світ, і на конкретну державу, тому національна держава не може бути осторонь їх вирішення.

На нашу думку, тандем цих факторів зумовив появу глобалізації як явища світового порядку та визначив її як основний показник розвитку світового порядку.

Проте розвиток та належне становлення, закріплення глобалізації як основного фактору впливу на історичний процес світобуття зумовленим інформаційним чинником. На нашу думку, інформаційне суспільство створило передумови для поширення глобалі-

¹⁰ Посткризисная экономика: проблемы и решения : моногр. / Л. И. Антошкина, В. А. Висящев, В. К. Антошкин. Донецк ; Бердянск : Донбасс, 2011. 558 с.

зації на всю планету та весь-час сприяє глобальній інтеграції людства.

«Прогрес суспільства супроводжується переходом від великої кількості спільнот до поступової єдності, посиленням тенденції до інтернаціоналізації суспільного життя. В давнину тенденція до єдності людства знайшла своє відображення у злитті різних общин в племена і народності, пізніше — у перетвореннях племен в нації, націй — в регіональні співтовариства і т.д. Вираженням цього об'єктивного процесу також є утворення Європейського Союзу з єдиною валютою. Нині процес єднання людства охоплює не лише національні і регіональні межі, а вийшов на світову арену і відображається у глобалізації світового розвитку. Оскільки природні тенденції до єдності людства реалізуються не тільки безпосередньо, але і через процес виробництва, обміну, духовні зв'язки між народами, стан інформації, то саме промислова цивілізація із значним зростанням виробництва значно посилила цей процес. У цілому тенденція до єдності людства носить прогресивний характер і утілюється в посиленні зв'язків між представниками різних націй і народностей, в інтернаціоналізації виробництва та обміну, у використанні досвіду побудови політичних структур, у зростанні інформації, обміні духовними цінностями, у появі наднаціональних, наддержавних структур та ін».¹¹

Можна визначити глобалізацію у різних сферах суспільства. Але найпоширенішими є такі прояви глобалізаційних сфер.

Економічна глобалізація. На думку В. Петруня, «сутність економічної глобалізації полягає в поглибленні взаємозалежності національних економік, у формуванні та поширенні характерних (всесвітніх, загальних) підходів до виробництва, розподілу та споживання економічних благ»¹².

Глобальна фінансова стабільність – це глобальне суспільне благо, яке є необхідним для забезпечення довгострокового сталого

¹¹ Бірюков Р. М. Правовий розвиток в умовах глобалізації *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 52. С. 295-299. С. 296

¹² Петруня В. Ю. Економічна глобалізація: вплив на бізнес та суб'єктів надання митних послуг у контексті маркетингового управління *Вісник Академії митної служби України. Сер. : Економіка*. 2011. № 1. С. 71-78 С. 72

розвитку розвитку. На жаль, нинішня фінансова та регуляторна система не змогла гарантувати таку стабільність.

Досягнення комунікаційних та транспортних технологій у поєднанні з ідеологією вільного ринку створили можливість наділення товарообороту безпрецедентною мобільністю. Північні країни хочуть відкрити світові ринки для своїх товарів і скористатися великою кількістю дешевої робочої сили на Півдні, політику, яку часто підтримують південні еліти. Вони використовують міжнародні фінансові установи та регіональні торговельні угоди для того, щоб змусити бідні країни «інтегруватися» шляхом зниження тарифів, приватизації державних підприємств та послаблення екологічних і трудових стандартів.

Проблема полягає в тому, що десятиліття фінансової лібералізації та дерегуляції залишили країни беззахисними перед згубними фінансовими потоками. Наприклад, можуть мати місце дуже змінні потоки короткострокового спекулятивного капіталу, економічна нестабільність, що спричиняє коливання обмінних курсів і процентних ставок і вплив на країну цих факторів. Окрім того, лібералізація фінансової системи дозволила практику, яка також завдає шкоди, особливо серед бідних. Фінансові спекуляції з цінами на продукти харчування та товари буквально загрожує життю мільйонів людей, головним чином у країнах, що розвиваються. Більше того, вільний потік капіталу сприяє руху незаконного капіталу, включаючи доходи від ухилення від сплати податків. Використовувалася ця практика переважно багатими особами та корпораціями, які щороку перешкоджають розвитку та розвитку країни, забираючи мільярди доларів податків. Це державні гроші, які не можуть бути використані для боротьби з бідністю і нерівністю. У всій Європі уряди приймають політику для заспокоєння фінансових ринків, в той час як громадяни несуть тягар кризи, за яку вони не несуть відповідальності.

Тому науковцями пропонується новий підхід, який необхідний для того, щоб фінансова система працювала на розвиток, забезпечувала справедливість. Розподіл багатства, зниження волатильності цін на продовольство і відновлення політичного простору для суверенітету націй. Економісти доводять, що країни, які ро-

звиваються, і розвинені країни виграють від більш жорсткого підходу до макроекономіки політики та транскордонних фінансових потоків. Настав час для нового консенсусу, який замінює невдалу неоліберальну ідеологію – на користь прагматичної політики, що прагне направляти фінансові потоки на благо людей, особливо у країнах, що розвиваються¹³.

Політична глобалізація. Традиційно політика здійснюється в національних політичних системах. Національні уряди були в кінцевому підсумку відповідальними за збереження безпеки та економічного добробуту своїх громадян, а також відповідальними за захист прав людини та навколишнього середовища в межах своїх кордонів. Із глобальними екологічними змінами, все більш інтегрованою глобальною економікою та іншими глобальними тенденціями політична активність все частіше відбувається на глобальному рівні.

В умовах глобалізації політика може мати місце над державою за допомогою політичних інтеграційних схем, таких як Європейський Союз і через міжурядові організації, такі як Міжнародний валютний фонд, Світовий банк і Світова організація торгівлі. Політична діяльність також може виходити за межі національних кордонів через глобальні рухи та НУО. Організації громадянського суспільства діють глобально, створюючи альянси з організаціями в інших країнах, використовуючи глобальні системи зв'язку, і лобіюючи міжнародні організації та інших суб'єктів безпосередньо, замість того, щоб працювати через свої національні уряди.

Вдало процес глобалізації політики описує М. Мардер, вказуючи, що одним з найважливіших політичних уроків кризи єврозони є те, що класична модель суверенітету перестала працювати. Як показали приклади Греції, Португалії, Італії та Іспанії, національна держава втратила останню частину свого вищого органу влади для прийняття рішень з питань внутрішньої політики.

¹³ Carlos Villota Towards a global financial system fit for development. Regulate Finance for Development briefing. 2012 URL: <https://www.globalpolicy.org/globalization/globalization-of-the-economy-2-1/general-analysis-on-globalization-of-the-economy/51218-towards-a-global-financial-system-fit-for-development.html?itemid=id#646>

Держави-боржники та кандидати в сумнозвісний «клуб банкрутства» країн, які можуть оголосити про економічний дефолт, повинні грати за правилами, сформульованими поза межами своєї юрисдикції, якщо вони мають забезпечити ставки запозичень, що сприяють їхньому фінансуванню та дійсно виживання. Натомість зовнішні політичні та позаполітичні органи, такі як Трійка – Європейський Союз, Європейський центральний банк та Міжнародний валютний фонд – отримують право диктувати вік виходу на пенсію, мінімальну заробітну плату, тривалість робочого тижня, розмір заробітної плати та скорочення пенсій.

Перетворившись на придатні іноземні фінансові та політичні установи, національні уряди Португалії та Греції зводяться до надмірної ролі підписання своїх рішень. Словник застарілої парадигми суверенітету та національного самовизначення все ще використовується, навіть коли його терміни та координати застаріли. У Європі швидко формується окрема, хоч і не названа, модель суверенітету¹⁴.

При цьому В. М. Співак зазначає, що процесам глобалізації властиві такі негативні тенденції: а) грубий тиск транснаціональних корпорацій на розвиток національних економік та на прийняття економічних і політичних рішень; б) акцент на суто фінансово-прибутковій діяльності і недооцінка соціальних аспектів; в) випадки щодо обмеження суверенітету держав і націй шляхом урізання можливостей їх вільної діяльності; г) втілення концепції ліберально-ринкової держави, що сприяє усуненню держав від реального впливу на певні процеси (передусім економічного плану); г) зіткнення різноманітних міждержавних інтересів тощо¹⁵.

Глобалізація культури. Тепер технологія створила можливість і навіть вірогідність глобальної культури. Інтернет, факсимільні апарати, супутники та кабельне телебачення зрушують культурні межі. Світові розважальні компанії формують сприйняття і мрії простих громадян, де б вони не жили. Це поширення цінностей,

¹⁴Marder M. Rating Sovereignty *Al Jazeera*. 2012. November 10. URL : <https://www.globalpolicy.org/globalization/globalization-of-politics/political-integration-and-national-sovereignty/52051-rating-sovereignty.html>

¹⁵Співак В. М. Суверенна держава у процесі глобалізації *Держава і право : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки*. 2006. Вип. 41. С. 666-667. 667 с.

норм і культури має тенденцію до розвитку західних ідеалів капіталізму. Як вказує О. Гавель: «Глобальна культура — це, насамперед, результат глобального зв'язку, встановленого інформаційними технологіями, що спричиняє однобічні зрушення в системі координат національних культурних цінностей. У подальшому одним із негативних наслідків такої глобалізації культури має бути зменшення ролі локальних культур»¹⁶

Правова глобалізація. Закон традиційно є провінцією національної держави, суди та поліція якої застосовують правові норми одіозних правопорушників на основі всесвітнього кримінального кодексу, тоді як міжвідомче співробітництво все частіше притягає до суду деяких з найбільш відомих міжнародних злочинців. Бізнес-закон найшвидше глобалізується, оскільки країни погоджуються зі стандартними правилами, правилами та правовою практикою. Дипломати та юристи створюють міжнародні правила банкрутства, інтелектуальної власності, банківських процедур та багатьох інших галузей корпоративного права. Навідміну від цього, міжнародне право було порівняно слабким, з незначними ефективними повноваженнями на виконання. Але глобалізація змінює контури права і створює нові глобальні правові інститути і норми. Міжнародний кримінальний суд обіцяє притягнути до відповідальності. У відповідь на цю інтернаціоналізацію та для того, щоб обслуговувати гігантські, транснаціональні компанії, юридичні фірми глобалізують свою практику. Найбільші фірми зливаються через кордони, створюючи мега-практики з декількома тисячами професіоналів у десятках країн.

Глобалізацією права в широкому розумінні проявляється в тому, що весь світ живе за єдиним набором правових норм. Такий єдиний набір правил може бути встановленим одним глобальним урядом, прийнятим шляхом глобального консенсусу, або досягнутим шляхом паралельного розвитку у всіх частинах земної кулі. «Постійно зростаюча тенденція до міжнародно-правової глобалізації сприяє появі нових принципів і норм права, встановлення

¹⁶Гавеля О. Прогнозування подальших змін в ієрархії культурних цінностей українського суспільства в аспекті глобалізаційних змін *Вісник Книжкової палати*. 2010. № 8. С. 37-41. С. 37

яких раніше належало до сфери внутрішніх справ суверенних держав. Це істотно оновлює державно-правові системи членів світового співтовариства у контексті сучасних загально визнаних універсальних стандартів»¹⁷.

Глобалізація права пов'язана першочергово з економічною глобалізацією. Як супутник глобалізації ринків організаційно-ділової практики багатонаціональних корпорацій, які діють на цих ринках, спостерігається певний рух до відносно єдиного глобального контракту та комерційного права. Звичайно, що за самою своєю природою договори є своєрідною приватною правотворчою системою. Дві або більше сторін створюють набір правил керувати своїми майбутніми відносинами. Така система приватного законодавства може існувати транснаціонально, навіть якщо немає транснаціонального суду або транснаціонального інституту для вирішення спорів між сторонами і дотримання цих резолюцій. Договірні сторони можуть вказати в договорі якийсь неурядовий арбітражний механізм або суди деяких окремих національних держав, або обох і будуть використовуватися для вирішення контрактних спорів. Зазвичай вони також визначають договір і комерційне право тієї чи іншої країни, як закон, згідно з яким будь-який договірний спір між ними має вирішуватися.

До тих пір, поки існують суди і закони окремих національних держав, і суди та право кожного або більшість з них готові визнати та забезпечити виконання судження інших, глобальний комерційний закон може повноцінно діяти. З часом для створення значних багатонаціональних, корпоративних, приватних норм розробляється відносний єдиний набір положень договору. Таким чином, виникає глобальне комерційне право, яке вже незалежне від будь-якого окремого глобального нормотворця.¹⁸

Правова глобалізація торкається не тільки державного чи комерційного права, але й стосується окремих правових статусів особи. Людина сприймається як особистість, яка має право на за-

¹⁷Бірюков Р. М. Правовий розвиток в умовах глобалізації *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 52. С. 295-299. С. 298

¹⁸Shapiro M. The Globalization of Law *Indiana Journal of Global Legal Studies*. 1993. Vol. 1: Iss. 1, Article 3. URL: <http://www.repository.law.indiana.edu/ijgls/vol1/iss1/3>

хист на всіх рівнях. Законодавство розглядається як один з таких інструментів захисту. Таким чином, говорячи про глобалізацію, ми першочергово вказуємо про гуманізацію прав людини. Глобалізація для окремої особи полягає у захисті її у від негативних наслідків технічних, економічних і соціальних глобальних викликів.

1.2 Аспекти трансформації права під впливом глобалізаційних змін

Зміни, що відбуваються в нашій державі, є складовою частиною глобального процесу, специфічним віддзеркаленням змін, які переживає нині світ загалом. Тому перетворення державно-правових явищ та зміни суспільства можуть і повинні розглядатися у світлі наявних світових взаємозв'язків. Проблема демократії є однією з найбільш актуальних для сучасного суспільства загалом і для України зокрема, передовсім з уваги на євроінтеграційні прагнення українців та бажання широкої міжнародної співпраці. Відомо, що більшість цивілізованих країн – це демократичні країни з демократичною владою. Тому якщо наша країна вважає себе цивілізованою – вона повинна прийняти демократичні норми і принципи та модернізувати функціонування державної влади.

Термін «модернізація» увійшов в науку в середині ХХ ст. Етимологічно він пов'язаний з французькими словами «moderne» – сучасний, новітній та «modernisation» – оновлення, а також з англійським терміном «modern» – модерний, модерність, модернізація або взагалі українізований варіант: сучасний, сучасність, осучаснення. Сили, які панують у модерній культурі, визначаючи всі аспекти людського існування в ній, – це розум і свобода волі людини. Основою модерної культури є перетворення розуму на визначальну інстанцію влади, причому розум тут виступає як обґрунтований новоєвропейською метафізикою. Це – розум кожного індивіда, невіддільна особиста здатність і властивість, незаперечність котрої як вихідної онтологічної достовірності підтверджується тим, що саме свідомість, мислення є безпосередньою дійсністю людини. Головні рушійні сили модерної культури – прагнення до «розчаклування світу» і потяг до конструктивного оперування із цією новою реальністю, яка виникла після «розчаклу-

вання» дійсності, задля досягнення найбільш корисного, вигідного, продуктивного для людини ефекту¹⁹.

Модернізація – це процес, спрямований на те, щоб якість життя суспільства, стан соціально-економічного устрою, становище людини, державно-правову організацію суспільства і діяльність інститутів держави, загалом весь побут народу і країни підняти до рівня вищих світових стандартів. Нинішня модернізація тим і відрізняється від попередніх, що протікає в контексті глобальних міжнародних тенденцій.

У модернізаційній стратегії розвитку будь-якої держави головним чинником демократизації виступає державна влада, що обумовлено глибокою зв'язаністю суспільства з державою. Тому саме від того, яка буде побудова державної влади, які прерогативні ідеї будуть в основі її функціонування, залежатиме рівень «цивілізованості», духовність і матеріальний добробут громадян держави. Це зумовлено двома причинами. По-перше, державна влада є такою, що виступає основним мобілізаційним чинником перетворень. По-друге, вона несе в собі тягар історичних особливостей державності, від яких залежить доля демократичних реформ, що проводяться в країні. Саме особистість, її інтереси і прагнення, ціннісні орієнтації і цілі виступають своєрідним мірилом організації державної влади. Воля народу – єдине й абсолютне джерело влади, якому належать верховенство і повнота державної влади. Держава – інструмент утілення в життя загальної суверенної волі народу. Тому закони, прийняті виборним органом, який безпосередньо представляє волю народу, мають найбільшу юридичну силу, і вираженій у такій формі волі, тобто закону, мають коритися всі.

Провідна тенденція модернізації державно-владних явищ полягає в підвищенні ролі громадянського суспільства та його впливу на політичну сферу і процес ухвалення політичних рішень. П. Новгородцев постійно наголошував, що демократія вимагає більшої зрілості народу, ніж інший політичний устрій, адже народ повинен спочатку навчитися жити в умовах свободи, загальної те-

¹⁹ Ідея культури: виклики сучасної цивілізації / Є. К. Бистрицький, С. В. Пролєєв, Р. В. Кобець, Р. В. Зимовець. – К. : Альтерпрес, 2003. 192 с.

рпимості, рівності, а для цього має бути певний моральний рівень в суспільстві, особливе виховання народу. А якщо цього немає, насправді те, що втілюється в життя, виявляється не демократією, а «або олігархією, або анархією, або демагогічним деспотизмом»²⁰.

На шляху руху до демократичного суспільства українська влада не може не враховувати таких особливостей, що історично склалися, як гіпертрофія державності й ідентифікація особи з державою, відсутність діалогу влади і народу, уявлення людей про владу тільки для влади. Усе це за своєю суттю є протилежністю демократії, правовій державі і громадянському суспільству, проте давно стало традицією, стійким стереотипом буденної свідомості українців.

Ноль особистості у владних відносинах слід розглядати крізь призму особистих якостей окремої людини. Активізація участі громадян у здійсненні державно-владних відносин – це проблема модернізації суспільства загалом та окремих держав зокрема. Відсутність впливової політичної еліти, сильного лідера на сьогоднішній день є проблемою і влади, і опозиції. Байдужість людини до політичного життя, відсутність політичної освіти сприяють можливості маніпулювання нею. У справді цивілізованому суспільстві людина являє собою вищу соціальну цінність, а її духовні і фізичні блага – сенс і мету суспільного розвитку. З огляду на сучасну тенденцію щодо гуманізації всіх сторін людського буття, висунення людини в центр суспільного життя, міра розвитку людської особистості є найважливішим критерієм і формою оцінки соціального прогресу.

Можливий шлях модернізації державно-владних явищ полягає в стимулюванні розвитку інститутів громадянського суспільства та супутніх їм механізмів – прозорих виборів і справді незалежних засобів масової інформації. Однією з головних умов зміни ситуації в країні на краще є усвідомлення владною елітою необхідності власного самовдосконалення. Тобто першочерговим її завданням має бути формування владних інститутів і розподіл функцій між

²⁰ Новгородцев П. И. Об общественном идеале М. : Директ-Медиа, 2008. 640 с.

ними задля захисту прав громадян. Саме така політика сучасної еліти може бути надійною гарантією динамічного суспільного і державного розвитку.

Впродовж останніх десятиріч посилюється тенденція, сутність якої полягає в тому, що дедалі більше політологів піддають сумніву ефективність та перспективність так званої представницької демократії. Одні з них розробляють нові концепції, шукають і пропонують нові, раніше невідомі типи і форми демократії²¹. Інші, навпаки, звертаються до давніх, а часом і стародавніх концепцій демократії, прагнучи віднайти в них раціональне зерно, вдихнути нове життя, модернізувати та вмонтувати в матрицю інформаційного суспільства. До останніх, на нашу думку, належить і японський вчений Йонезі Масуда²².

Можна по-різному ставитися до демократії як форми державного устрою, але проголошені нею цінності – свобода, людська гідність, соціальна справедливість, соціальна рівність, солідарність, політична участь в державних справах – завжди будуть головними критеріями добробуту, гуманності і захищеності людини в суспільстві та є основною ціллю сьогоденної державної влади.

У ході нашого дослідження окремих сторін демократизації соціально-політичного життя, що відбувається сьогодні, не можна змовчати про проблему становлення інститутів громадянського суспільства, бо ці інститути завжди слугують реальною перешкодою встановленню абсолютного домінування державної влади і водночас захищають суспільство від розпаду. Сучасна ж дійсність така, що, на нашу думку, ми постійно балансуємо на межі цих двох протилежностей.

За словами відомого американського політолога, професора Єльського університету І. Шапіро, «цілком розвинене громадянське суспільство повинне стати серцевиною добротного функціону-

²¹ Jones A. Athenian Democracy Oxford, 1957; Agard W. What Democracy Meant to the Greeks Madison, 1965; Hansen M. The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes. Structure, Principles and Ideology Oxford, 1991; Толочко П. Київська Русь К., 1996. С. 215–220.

²² Masuda Y. The Information Society as Post-Industrial Society . W., 1983 p. 73–84.

ючої демократичної держави». Як показує історичний досвід в тих країнах, де держава контролювалася громадянським суспільством, розвиток йшов найбільш ефективним шляхом і політичні режими виявлялися найбільш стабільними, тому що при всіх кризах державна влада могла надійно опертися на соціальний фундамент у вигляді цього суспільства.

Громадянське суспільство саморегулюється так, що саме для себе задає межі державного втручання, зумовлює функції і завдання держави. З іншого боку, держава чинить дію на громадянське суспільство. У процесі становлення демократичної системи громадянське суспільство сприяє розвитку цивільних інститутів і цивільної самосвідомості, терпимості, консенсусу і компромісу – тих чинників, без яких у сучасній державі демократію не побудувати.

Належний рівень свідомості громадянського суспільства повинен забезпечуватися напрацюванням консолідаційної ідеології. Українська національна ідея – це відбиток національної свідомості, комплексу почуттів, соціально-філософських надбудов, що відображає прагнення народу досягнути свою місію – стати самовладним рушієм історичного поступу²³. Як відомо, громадянське суспільство ґрунтується на принципі ідеологічного плюралізму, реальному праві всіх суб'єктів безперешкодно дотримуватись й обстоювати різноманітні ідеї, теорії, погляди, які віддзеркалюють різні аспекти життя суспільства. Цей принцип не відкидає, а передбачає наявність ідеологічного консенсусу щодо найбільш важливих і значущих для розвитку громадянського суспільства цінностей²⁴.

²³ Пухкал О. Г. Модернізація державного управління в контексті розвитку громадянського суспільства в Україні : моногр. К. : Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2010. 287 с.с. 69

²⁴ Рудич Ф. М. Політичний клас сучасної України: специфіка формування *Державно-правові та суспільно-політичні перетворення в Україні: проблеми і перспективи* : матер. спільного засідання вчених рад Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України та Ін-ту історії України НАН України / [відп. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученко ; упор. д-ра політ. наук В. П. Горбатенко]. К. : Юрид. думка, 2010. С. 49.

Помітно авторитарні тенденції, що посилюються за останні роки у владних структурах, вказують на те, що потрібно активізувати інститути громадянського суспільства, демократизувати сам державний апарат. До того ж багато в чому ілюзорна демократизація держави і суспільства призвела до фактичного дистанціювання народу від державного управління. У результаті політична система України виявилася амбівалентною. З одного боку, їй властиві ключові ознаки демократичного ладу: загальні вибори, розподіл влади, гласність, комплекс політичних прав, місцеве самоврядування. З іншого боку, ці атрибути демократії багато в чому декларативні і декоративні, реально не захищені. Частково це можна пояснити історичними і соціокультурними особливостями України, а також слабким розвитком громадянського суспільства і невисоким рівнем масової політичної культури населення.

Раціонально-модерністський підвид легітимності правової системи властивий країнам, у яких ефективно поєднуються сучасні демократичні інституції з традиціоналізмом у суспільно-політичному житті. За понад 20 років реформ, що проводяться під гаслом демократизації, так і не вдалося вирішити суперечку про взаємовідношення держави і суспільства. Щоб прийти до демократії, потрібно не копіювати конституційні закони чи парламентську практично вже наявну демократію, а бути спроможним реально оцінити свої специфічні конфлікти й уміти виробити або запозичити ефективний механізм їх вирішення. Державній українській владі не вдалося це зробити, хоча, варто зауважити, спроби в цьому напрямку були. І тому держава, як і раніше, є двигуном усього. У середині минулого століття відомий німецький філософ італійського походження Романо Гвардіні заговорив про демонтаж влади. І зробив він це не випадково, оскільки вважав, що перед владою всемогутньої держави людина виявляється абсолютно безпорадною, а в таких умовах зловживання владою стає «не лише можливим, але й вірогідним, щоб не сказати – неминучим». Звідси, продовжував Гвардіні, «центральною проблемою, навколо якої буде зосереджена робота прийдешньої культури, є влада. Не нарощування її – вона ро-

сте сама по собі, але її приборкання і правильне управління нею»²⁵.

На сьогодні тільки демократія здатна якось приборкати й обмежити владу держави над особою й суспільством. Тому процеси модернізації, що тривають в сучасній державі, мають дозволити встановити контроль громадян за державою, звузити його сфери впливу на суспільство, залучити наших громадян до самоврядування, до відповідальності за ухвалені в масштабах країни рішення, шанувати не лише свої права і свободи, але й інших, цінувати в людині особу і її неповторність.

Варто вказати на роль права в процесі модернізації держави. Як зазначає Ю. Шемшученко, системний розвиток законодавства України є одним із чинників модернізації влади. Чинне законодавство є головним правовим інструментом у регулюванні суспільних відносин загалом і відносин у галузі організації державної влади зокрема. Але цю свою роль воно може успішно виконувати за умови його високої якості й системності, подолання хибної практики розвитку законодавства України методом спроб і помилок, хаотичної розробки кодифікаційних актів, що зумовлює знецінення кодексу як інтегрального закону в системі вітчизняного законодавства.

Законодавство України не може бути хаотичним, безсистемним, довільним зібранням численних нормативних положень, вміщених у безлічі законодавчих актів. Самі собою юридичні ідеї не визначають конкретно історичної особливості цієї системи законодавства, її змістовного наповнення, суспільно-політичної орієнтації. Законодавець у своїй діяльності повинен виходити з наявного стану й умов функціонування певних суспільних інститутів як необхідної передумови своєї діяльності²⁶.

²⁵ Влада в Україні: шляхи до ефективності / ред. рада: О. Д. Святоцький (голова) [та ін.]. К. : ІнЮре, 2010. 688 с. с. 155

²⁶ Шемшученко Ю. С. Проблеми модернізації державної влади в Україні *Державно-правові та суспільно-політичні перетворення в Україні: проблеми і перспективи* : матер. спільного засідання вчених рад Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України та Ін-ту історії України НАН України / відп. ред. акад. НАН

Навіть найбільш досконалі закони не запрацюють без їх сприйняття виконуючою стороною. Підвищення рівня правової культури має бути одним з основних завдань державної влади. Нігілізм виражає негативне ставлення суб'єкта (групи, класу) до певних цінностей, норм, поглядів, ідеалів, а інколи і до всіх сторін людського буття. Це – одна з форм світосприйняття і соціальної поведінки. Суттєвою перешкодою на шляху розбудови правової держави стає правовий нігілізм, який в умовах кризи охопив усі сфери суспільства.

У нашій державі він набув нового змісту: дещо змінилася його природа, причини існування, джерела, що його утворюють, форми і способи впливу на суспільне життя. Успішно стримувати поширення правового нігілізму, обмежувати його енергію можна тільки тоді, коли будуть з'ясовані чинники, які його породжують та відтворюють.

Сучасний нігілізм проявляється:

- в інертності, яка виправдовує свої лінощі неможливістю змінити обставини, сумніваючись в усіх і всьому;
- у байдужості як наслідку інертності, небажання бути причетним до всього, що відбувається навколо;
- у знудженості як наслідку байдужості. Її не дуже просто розпізнати, бо на ранніх стадіях вона може маскуватися гарячковою метушливістю. Внутрішня порожнеча заповнюється при цьому вдаваною активністю і діловитістю, і лише згодом, з наростанням вичерпаності, виявляється вся їх безуспішність. Адже байдужість ні в чому істотному не змінилася, породжена нею нудьга просто якийсь час заглушувалася, але не зникала. Стрес її лише примножує. Однак це виявляється не відразу, чим і пояснюється таке звичне тепер явище, як *midlife-crisis* (криза людини середнього віку);
- у свавільному поводженні з істиною. Хоч би що казали чи робили, це не має значення – аби лише вдало вийти з конкретної ситуації. Внаслідок цього незабаром утворюється

середовище, в якому не можна вірити жодному слову чи покластися на жодний вчинок;

- у безоглядному цинізмі, тоді вже ні в що не вірять й нічого не вважають правдивим і слухним, керуючись лише тим, що вимагається зараз для отримання вигоди. Цинізм такої позиції – одна з найпривабливіших і найбільш руйнівних форм нігілізму, оскільки вона здебільшого увінчується блискавичним і галасливим загальним схваленням;
- у виникненні релятивізму на високому інтелектуальному рівні, який поціновує все однаково, і через те скочується в ніщо;
- у прагненні влади заради влади, бо відчуття влади заповнює внутрішню порожнечу.

Процес модернізації передбачає, окрім юридичних процесів, насамперед удосконалення політичних структур і механізмів соціально-політичного розвитку. Найважливішими проблемами модернізації сучасного українського суспільства є: упорядкування геополітичного простору з державами-сусідами; упорядкування владних відносин; запровадження інноваційних реформ у життя; збереження стабільності та внутрішньої консолідації в суспільстві; залучення широких мас населення до участі в політичному процесі та утвердження демократії, громадянського суспільства. Останнє означає, що на зміну асиметричним відносинам «держава – деполітизований клієнт її соціального забезпечення» мають прийти ліберально-демократичні, публічно відкриті відносини, у яких роль держави зводиться до мінімальної участі в життєзабезпеченні громадян, спрямовується на створення й забезпечення дотримання легітимних регулятивів відносин між приватними особами. А це, своєю чергою потребує перегляду функцій та інструментарію адміністративної діяльності владних інститутів. Сьогодні триває пошук соціально-політичних механізмів та рушіїв модернізації через роль і функції держави, структур і взаємодії інститутів, діяльності соціальних суб'єктів оновлення модернізаційної еліти, зацікавлених соціальних груп, політичних лідерів, а також політичну со-

ціалізацію особи, спрямовану на розширення її політичної участі²⁷.

На підставі аналізу наукової літератури та розвитку політичного процесу в Україні можна запропонувати концептуальну модель модернізації державно-правових явищ, яка має такі складники:

1. Розвиток громадянського суспільства та зниження ступеня відчуження між владою і громадянами. Постійний діалог представників владних структур і решти суспільства. Високий рівень відповідальності влади і громадян за стан справ у суспільстві.

2. Сприйняття демократії як цінності більшістю громадян, відносно високий ступінь політичної освіченості населення, який дозволяє людям робити свій вибір свідомо, на основі знань і раціонального розрахунку. «Демократичне самовизначення може мати місце лише в тому випадку, коли народ держави перетворюється на націю громадян, які самостійно розпоряджаються власною долею».

3. Формування політичної еліти, яка сповідує демократичні цінності. Створення серед представників еліти консенсусу стосовно основних принципів демократії.

4. Подолання суперечностей між демократичною формою та недемократичною сутністю інститутів влади. Набуття політичними інститутами не тільки демократичної форми, але й демократичного змісту, продукування ними реальної демократичної політики. Приведення у відповідність до цих вимог таких складників, як форма правління, тип партійної системи, рівень репрезентації політичних партій на всіх щаблях виконавчої влади, механізм захисту прав меншин, характер взаємодії виконавчої та законодавчої гілок влади, тип виборчої системи.

5. Формування інтегруючої національної ідеології.

6. Системний, одновекторний розвиток законодавства в Україні із врахуванням у практиці правотворчої та правозастосовної діяльності сучасного змісту міжнародного досвіду нале-

²⁷ Еліта: витоки, сутність, перспектива / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн, С. В. Пролєєв [та ін.] ; [за ред. В. Г. Кременя]. К. : Знання, 2011. 527 с. С. 50-51

жного урядування та позитивного історичного досвіду власного державотворення на основі фундаментальної ідеї верховенства права.

7. Підвищення рівня правової культури й подолання явищ всеохопного нігілізму, як перешкоди на шляху розбудови правової держави.

Розділ 2

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СТАТУСУ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1 Правова характеристика статусу дітей дошкільного віку

Дитиною згідно з нормами міжнародного права вважається особа від народження до повноліття. У статті 1 Конвенції про права дітей визначено, що «дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше»²⁸.

Отже, до категорії дітей належать особи різних вікових груп, тому неможливо урівнювати статус новонароджених дітей та тих, що практично досягли зрілості. Аналіз правового статусу та, відповідно, гарантій його забезпечення має здійснюватися з урахуванням окремих особливостей певної групи дітей.

Загалом у правознавстві у понятті дитинства виокремлюють дві групи: малолітні особи (до 14 років) та неповнолітні (від 14 до повноліття). Такий підхід зазвичай застосовується у цивільному праві, коли йдеться про визначення повної та часткової дієздатності особи.

На нашу думку, вказаний поділ для наукового аналізу статусу дитини є недостатньо прийнятним. Враховуючи особливості прав та можливості їх реалізації, зростання особистості, а головне – різновекторність її інтересів у межах малолітнього віку, вважаємо за доцільне виділити також інші вікові групи. Як критерій можна обрати вікові межі, проте основним чинником відмежування все ж

²⁸ Конвенція про права дитини: міжнар. док. ООН від 20.11.1989. *Зібрання чинних міжнародних договорів України*. 1990. № 1.

таки слід вважати рівень соціалізації, зростання та розвитку. Тому пропонуємо таку класифікацію статусу дітей: діти дошкільного віку, молодшого шкільного та старшого шкільного віку.

Норми законодавства спираються на окрему класифікацію дітей дошкільного віку. Зокрема, у ст. 4 Закону України «Про дошкільну освіту» визначено такі групи за віком: «немовлята (до одного року); ранній вік (від одного до трьох років); передшкільний вік (від трьох до шести (семи) років)»²⁹. Законодавство також виокремлює старшу вікову групу дітей дошкільного віку: «молодший дошкільний вік (від трьох до чотирьох років); середній дошкільний вік (від чотирьох до п'яти років); старший дошкільний вік (від п'яти до шести (семи) років)».

Верхня вікова межа залежить від розвитку дитини, її соціалізації, індивідуальних особливостей, та за рішенням батьків (чи законних представників) вона визначається від шести до семи років. Отримання статусу школяра – це один з перших суттєвих етапів становлення особистості як окремої індивідуальності; до цього часу дитина практично завжди перебуває в сімейному колі, тому аналіз перших етапів становлення є особливо актуальним.

Отже, основним критерієм є не кількість років, а статус дитини. У межах нашого дослідження проаналізуємо статус дитини від народження до моменту зарахування до школи як критерію поділу на дітей дошкільного віку та школярів.

Психологи констатують наявність низки особливостей зміни сучасної дитини дошкільного віку. Зокрема, знизився рівень когнітивного розвитку дитини дошкільного віку (наприклад, розвиток креативності мислення знизився від оцінки «добре» до «слабко»). Знижується енергійність дітей, їх бажання активно діяти, водночас зростає емоційний дискомфорт; спостерігається звуження рівня сюжетно-рольової гри дошкільників, що призводить до недорозвиненості мотиваційної сфери дитини, її волі і продуктивності; нерозвиненість внутрішнього плану дій і знижений рівень дитячої уваги та допитливості. У старших дошкільників відзначається недорозвиненість дрібної моторики рук, відсутність графічних нави-

²⁹ Про дошкільну освіту: Закон України № 2628-III від 11.07.2001. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 49. Ст. 259.

чок, що свідчить не лише про відсутність графічних рухових умінь; констатується низький рівень комунікації. Збільшилась кількість обдарованих дітей: це діти з особливо розвиненим мисленням; діти з вираженим лідерством, здатні впливати на інших людей; художньо розвинені діти, які уявляють світ в образах³⁰. Також фахівці вказують на те, що зазначені зміни зумовлені не лише соціокультурними чинниками, вони спричинені еволюційними процесами у саморозвитку як людини загалом, так і дитини зокрема. Нове покоління дітей відрізняється докорінними змінами у можливості сприймати інформацію і світ загалом, концентрувати увагу, у характері пам'яті, мислення, орієнтації тощо³¹.

Вказане демонструє зміну особистості особи дошкільного віку на сучасному етапі розвитку суспільства. Доводиться констатувати, що лише одне це вже вказує на потребу змінювати правові підходи до розуміння сучасного дитинства.

Уявлення про місце дитини в сучасному суспільстві сформувалося у 70–80-х роках минулого століття. Дитину представлено як повноцінного учасника суспільних відносин. Фахівець у сфері правового забезпечення Н. Крестовська наголошує, що в будь-якому суспільстві діти визнаються беззаперечною цінністю. Так само беззаперечною, проте недавно усвідомленою є цінність дитинства як певного неповторного періоду в житті людини³².

Як зазначає С. Кобзева, до визнання дитини та її прав як однієї з найважливіших загальнолюдських цінностей людство пройшло довгий і важкий шлях. У 1959 р. ООН проголосила Декларацію прав дитини, визначивши в ній основні принципи захисту дітей і

³⁰ Фельдштейн Д. И. Изменяющийся ребенок в изменяющемся мире: психолого-педагогические проблемы новой школы. *Образовательная политика*. 2010. № 5–6. С. 82–90.

³¹ Брежнева О. Г. Теорія і практика математичного розвитку дітей 3-6 років у системі дошкільної освіти: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.08 / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т проблем виховання. Київ, 2019. с.100

³² Крестовська Н. М. Статус дитини як показник гуманності права: історичні аспекти. *Охорона дитинства. Дитяче право: теорія, досвід, перспективи*: матер. конф., присвяч. 80-й річниці від дня заснування державного Дитячого містечка ім. ІІІ Комінтерну в Одесі. Одеса: Юрид. л-ра, 2001. С.200.

передбачивши, зокрема, що дитина повинна користуватися благами соціального забезпечення, їй має належати право на здорове зростання і розвиток, на відповідне харчування, житло, розваги і медичне обслуговування. Дитина за будь-яких обставин має бути серед тих, хто першим одержує захист і допомогу³³.

Дітям у будь-якій державі надано особливе привілейоване становище. Турбота про молоде покоління проявляється в найрізноманітніших сферах діяльності. І охороні прав та законних інтересів неповнолітніх має відводитись провідна роль. Неповнолітні, поряд з людьми похилого віку, інвалідами, вагітними жінками, душевнохворими, належать до когорти осіб, які значно частіше піддаються негативному впливу з боку суспільства, а тому потребують особливого захисту своїх прав і законних інтересів.

Необхідність посиленої турботи про неповнолітнього визначена низкою характерних для нього специфічних особливостей, серед яких беззахисність, беспорядність, недостатній життєвий досвід, уразливість і схильність до наслідування, відсутність зваженої позиції тощо. Зазначене переконує в актуальності не лише прав цієї групи дітей, а й гарантій, оскільки діти дошкільного віку не можуть самостійно реалізовувати свій правовий статус, є значною мірою залежними від батьків, суспільства та держави. Дитина за певних умов здатна усвідомлювати, представляти і відстоювати свої інтереси. Але ці можливості обумовлюються низкою чинників: віком, рівнем психічного і фізичного розвитку, умовами життя тощо. Тут виявляється цілий комплекс правореалізаційних проблем. Коли дитина старшої вікової категорії може здійснювати більшість своїх прав особисто, навіть звертатися до органів державної влади, до суду із захистом своїх прав та інтересів, не говорячи вже про можливість вчиняти дрібні побутові угоди, працювати, засновувати молодіжні організації тощо, то дитина дошкільного віку забезпечити свою елементарну життєву потребу не може самостійно. Тому для цієї групи суб'єктів права гарантії їхніх прав є домінантно ціннісними та життєво важливими.

³³ Кобзева С. И. Источники права социального обеспечения России: монография. Москва: Проспект, 2009. с. 77

Цінність дитинства проявляється в захисті інтересів дітей. Неможливо чітко визначити інтереси дітей у дошкільному віці, оскільки відсутнє чітке визначення інтересів неповнолітніх, немає законодавчо встановлених критеріїв відповідності інтересів батьків інтересам дітей. До речі, невизначеність найсуттєвіших інтересів дитини спостерігається і на міжнародному рівні. Так, у § 102 Звіту Венеціанської комісії визнається дивним той факт, що в небагатьох національних конституціях не знайшов відображення принцип, викладений у статті 3 Конвенції прав дитини, який вимагає, щоб найкращі інтереси дитини домінували у вирішенні будь-яких питань. Виняток становлять лише конституції Ірландії та Сербії»³⁴.

Судова практика також не виробила єдиного підходу до вирішення справ, пов'язаних з інтересами дітей. Зокрема, застосовуються різні трактування інтересів дітей; по-різному вирішується питання, що відповідає, а що не відповідає інтересам дитини. Вважаємо, що для категорії таких справ є характерною значна роль судового розсуду. Тому правозастосовні органи тлумачать інтерес, ґрунтуючись на власній правосвідомості, життєвому досвіді, що нерідко призводить до прийняття неправильних рішень.

В. Леженін зробив спробу уніфікувати розуміння інтересів дитини стосовно до виховного процесу в сім'ї. На його думку, інтерес дітей передбачає виховну діяльність батьків, яка при здійсненні ними права на виховання, по-перше, повинна бути спрямована на виконання всіх сторін (елементів) виховання; по-друге, вона повинна будуватися на основі взаєморозуміння дитини з батьками; по-третє, ця діяльність має спиратись на правильні прийоми і методи педагогічного впливу на дитину з урахуванням її віку³⁵.

О. Ільїна пропонує таке визначення: «Інтереси дитини – це суб'єктивно зумовлена потреба дитини в сприятливих умовах її

³⁴ Report on the Protection of Children's Rights: International standards and domestic constitutions: adopted by the Venice Commission at its 98th Plenary Session (Venice, 21–22 March 2014). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2014\)005-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2014)005-e).

³⁵ Леженін В. Н. Правовые вопросы семейного воспитания детей. Воронеж, 1992. с.81

існування, знаходить об'єктивне вираження в реалізації батьками своїх прав та обов'язків, передбачених сімейним законодавством» (цит. за³⁶). У контексті виключно галузевого законодавства така позиція могла б мати право на існування, проте дитина дошкільного віку має ширший інтерес. Не можна зводити інтерес дитини лише до опіки з боку батьків. Інтерес дитини полягає не тільки в існуванні як елементарній потребі забезпечення життєдіяльності. У сучасному суспільстві межі цього інтересу є значно ширшими, тому розвиток дитини також необхідно враховувати у визначенні ціннісних категорій дитинства.

На нашу думку, *законні інтереси особи дошкільного віку* – це суб'єктивно зумовлена потреба дитини від народження до початку шкільного віку в сприятливих умовах її існування та розвитку, що забезпечується з боку батьків, суспільства, держави та має домінуюче значення перед інтересами інших соціальних груп.

Ідеологія цінності дитинства з часом розширилася та доповнилася з огляду на нові виклики, які постають перед суспільством через глобалізацію та трансформацію. Виникає потреба осмислити ситуацію, нове соціокультурне середовище, що утворилося в результаті змін у суспільних відносинах, нуклеаризації сім'ї, маргіналізації особистості, ускладнення соціальних механізмів передачі цінностей духовної культури в широкому розумінні цього слова, а також по лінії спадкоємності поколінь.

С. Капица в цьому контексті обґрунтовує, що «прискорення історичного часу не дає можливості людству виробити нові цінності, адже цінності – річ консервативна. У цьому сенсі дитинство постає як старо-нова цінність, точніше – вічна цінність, яка не потребує формулювання, а лише прийняття та відчуття не тільки на емоційному, але й на правовому раціональному рівні»³⁷.

Парадигма правового забезпечення дитинства змінюється під впливом таких глобальних трансформацій:

1. Трансформації сім'ї. Питання розвитку і зміни сім'ї як соціального інституту найчастіше пов'язують з питаннями стабільнос-

³⁶ Леженин В. Н. Там само.

³⁷ Капица С. П. Об ускорении исторического времени/ *Новая и новейшая история*. 2004. № 6. С. 15.

ті суспільного розвитку, оскільки родина є основний інститут трансляції соціальних цінностей від покоління до покоління. Соціальні, економічні і політичні процеси модернізації суспільства впливають на розвиток і становлення інституту сім'ї. Модернізаційні процеси урбанізації та індустріалізації не лише змінювали соціально-економічні аспекти індивідуального, сімейного та суспільного життя, а й впливали на характер і спосіб ведення домогосподарства, на сімейні стосунки і демографічну поведінку, а отже, і на структуру та розмір сімей. Тому така зміна впливає на соціальний статус дитини.

Є підстави стверджувати, що відхід від класичного розуміння сім'ї, в якій мати є домогосподаркою та слідує за вихованням дітей, впливає на зміну статусу як матері, так і дитини. Зайнятість матері, гендерні аспекти рівності створюють нові сімейні структури індивідуального характеру.

Глобалізаційні процеси зумовили появу і поширення нової нетрадиційної системи сім'ї, зокрема в якій батьки є представниками ЛГБТ-меншин. Статус дітей в такому шлюбі також є малодослідженим, хоча з кожним роком актуалізується через збільшення кількості нетрадиційних спільнот.

2. Науково-технічний прогрес, який проявляється у всіх сферах та змінює зміст, предмет і сутність всієї науки. Як зазначають фахівці, «предмет технологічного перетворення нанотехнологіями охоплює надзвичайно широке чи навіть необмежене коло питань. Причому це перетворення стосується найглибинніших рівнів матерії, першооснов буття. В амбітні цілі нанонаук входить порушення монополії природи на здійснення фізичного, хімічного, біологічного синтезу наносистем з атомів і молекул. Ці науки породили перші, проте далеко не досконалі технології управління атомно-молекулярним складанням наносистем з атомів і молекул. Розвиток цих наук у XXI столітті, очікують фахівці, стане основою наноінжинірингу, здатного виробляти всі необхідні стратегічні ресурси цивілізації – речовину, енергію, інформацію»³⁸.

³⁸ Рижко Л. В. Інформаційне суспільство: особливості наукового простору. *Вісник Національного авіаційного університету. Сер.: Філософія. Культурологія.* 2010. № 2. С. 36

У період глобальних перетворень жодна сфера суспільного життя не може залишатися незмінною, і такі трансформації вже проявляються, зокрема, в контексті прав та законних інтересів дітей. Розвиток біомедицини та біотехнологій зумовив можливість народження дітей з використанням допоміжних репродуктивних технологій (далі – ДРТ), передбачив можливість народження від померлих батьків, можливість вибору статі та інших індивідуальних характеристик людини. Усе це не може не позначатись на сфері дитинства, породжуючи цілий комплекс проблем. Проте не лише в Україні, але й у більшості європейських держав вказані питання не є предметом нормативного визначення. Можна припустити, що з часом кількість дітей, народжених «нетрадиційним» способом, зростатиме. Сурогатне материнство порушує питання про наявність у дитини двох (з новітніми програмами у сфері ембріології і трьох) матерів, можливість запліднення *in vitro* актуалізує питання фактичного та біологічного батьківства.

3. Загрози інформаційного суспільства. Провідні науковці доводять, що «особистість поглинається масовим суспільством споживання». Розвиток науки і техніки розширив коло матеріальних благ, заради отримання яких люди здатні нехтувати духовними цінностями та жертвувати індивідуальними свободами»³⁹. Дитячий вік є первинним етапом становлення морально-ідеологічних компонентів особистості. Інформаційне суспільство може справляти на дитину як позитивний розвивальний вплив, так і кризово-психологічний, оскільки надто швидке впровадження інформаційних комунікативних технологій та «неконтрольований обіг інформації можуть становити загрозу психологічному та психофізичному здоров'ю і життю дитини. Система правового та організаційного убезпечення дитини в інформаційному просторі наразі лише формується і нездатна комплексно протидіяти інформаційним викликам та ефективно захищати дитину від небезпек в інформаційній сфері»⁴⁰. Отже, забезпечення гарантій належної комунікації ді-

³⁹ Новейший философский словарь / сост. А. А. Грицанов. Минск: Изд. В. М. Скаун, 1998. С. 843.

⁴⁰ Радзівська О. Г. Правові засади та пріоритети розвитку протидії негативним інформаційним впливам на дітей. *Інформація і право*. 2017. № 2. С. 88.

тей дошкільного віку з інформаційними засобами, позитивний їх вплив на розвиток дитини також мають стати предметом гуманітарного та правового розгляду.

Слід також визнати, що інформатизація правової реальності може позитивно позначитися на розвитку дитини. Фахівці з дошкільної педагогіки стверджують, що за показниками норм розвитку сучасні діти випереджають своїх однолітків кінця ХХ ст. Зокрема, відповідні діагностичні завдання, передбачені для п'ятирічних дітей, нині успішно виконують діти трирічного і навіть ще молодшого віку. Система набуття знань зазнає докорінних змін, традиційні способи поступаються новітнім педагогічним методам. Те, що не так давно застосовувалось до підлітків 12–15 років, нині є прийнятним для дітей дошкільного віку.

4. Глобальні екологічні загрози. Науковці зазначають, що «стрімке зростання промислового виробництва у ХХ та ХХІ століттях несе значні загрози для нинішнього та майбутніх поколінь. Водночас забруднення навколишнього середовища шкідливими інгредієнтами, підвищення радіаційного фону, знищення лісів, деградація земель та вичерпання природних ресурсів негативно впливає на економічний розвиток країн усього світу⁴¹. Своєю чергою екологічна криза впливає на здоров'я дітей, знижується рівень життєздатності немовляти, незважаючи на розвиток медичного забезпечення. Тому державними та наднаціональними гарантіями мають стати гарантії подолання сучасних екологічних викликів та створення належних прийнятних умов для функціонування дитячого організму.

Це є основні чинники, які безпосередньо впливають на дітей як суб'єктів права, їхній правовий статус, тенденції становлення та розвитку.

Є підстави наполягати на актуальності оновленого підходу до державного гарантування прав дітей. Це вимагає вироблення і прийняття до реалізації концепції, що базується на визнанні самоцінності дитинства, на відповідальності дорослих за долю кожної дитини. Повернення деформованого, ураженого глибокою кризою

⁴¹ Борейко В. Екологічні загрози для нинішнього покоління та шляхи їх подолання. *Нова педагогічна думка*. 2014. № 4. С. 105.

сучасного суспільства до його споконвічної гуманної сутності вимагає визнання дитинства як фундаментальної, а не підготовчої частини життя. Лікування може і повинно починатися з утвердження в суспільній свідомості, у професійній діяльності в усіх сферах життя суспільства фундаментальної ідеї: оцінювати життя через самопочуття дітей і характеристики сучасного дитинства. Пріоритетність проблем захисту дитинства фактично є базовою передумовою утвердження гуманістичної суті соціокультурних детермінант існування і розвитку суспільства.

Одна з глибинних причин тривалої кризи суспільства полягає в тому, що весь період дитинства розглядався і розглядається як період підготовки до життя у дорослому співтоваристві. Усі види діяльності (традиційно освіти, виховання) будуються на необхідності адаптації дітей до світу дорослих, на ігноруванні самоцінності дитячого співтовариства як одного із важливих умов розвитку суспільства загалом, розвитку його культури, менталітету, економічної і політичної сфер. Доводиться констатувати, що державна політика в інтересах дітей нині в основному реалізується за залишковим принципом, а тому має бути кардинально активізована.

Також важливою є комплексна державна підтримка. Захист виключно дітей не буде ефективним без держаного гарантування і підтримки сім'ї загалом. Незважаючи на те, що більшість держав визначають виховання дітей як батьківське право і обов'язок, деякі національні конституційні положення чітко визначають, що держава також зобов'язана підтримувати батьків і сім'ю. Наприклад, Конституція Фінляндії передбачає, що органи державної влади повинні підтримувати сім'ї та інших осіб, відповідальних за догляд дитини, щоб вони мали можливість забезпечити благополуччя і особистісний розвиток дитини.

Основними напрямками політики держави щодо захисту дитинства є: підтримка сім'ї як базова умова; політика держави у сфері охорони здоров'я, освіти і виховання дітей; розвиток державної системи підтримки дітей, які опинились в особливо складних обставинах.

Отже, сучасна стратегія гарантій прав осіб дошкільного віку складається з таких елементів: пріоритет прав дітей, діти висту-

пають як правовласники, а не лише як суб'єкти захисту; пріоритет інтересів дітей; міжнародне та національне гарантування прав та законних інтересів дітей; пріоритет захисту дітей від загроз, які зумовлені глобалізаційними чинниками.

2.2 Комплекс прав дітей дошкільного віку

Проблеми прав дитини, її повноцінного життя, виховання, освіти і розвитку завжди хвилювали людство. Їх вирішення означає забезпечення державних гарантій соціального становлення особи, її вступу в самостійну життєдіяльність, реалізацію її прав і законних інтересів. Для того щоб визначити сутність гарантій, першочергово потрібно визначити, які права для дитини досліджуваної категорії є особливо важливими.

У законодавстві низки європейських держав (ст. 74 Конституції Чорногорії, ст. 56 Конституції Словенії, ст. 74 Конституції Польщі) визнається, що діти користуються правами і свободами, які відповідають їхньому віку і зрілості.

У науковій літературі як найбільш вагомі виокремлюються дві групи прав дітей, які стосуються їхньої життєдіяльності. Першу групу складають особисті права, до яких передусім належать такі: право на життя, на проживання у своїй родині, на ім'я, на щастя, на безпечне існування без експлуатації або недбалого ставлення, на захист від жорстокості, знущань і несправедливого ставлення, на вільне вираження своєї думки, на громадянство тощо. Друга група охоплює права в соціально-культурній сфері. Серед них права на освіту, здоров'я, доступ до культурних цінностей та ін. Стверджується, що головним у цій групі слід вважати право на розвиток (інтелектуальний, психологічний, фізичний, розумовий тощо)⁴². Зазначене стосується всіх неповнолітніх. Предмет нашого дослідження вимагає окремого розгляду прав осіб дошкільного віку, зокрема тих, які для них є основними.

Право на життя. Право на життя є найістотнішим фізичним правом дитини. Це право є основоположним для людини загалом, не залежно від вікової приналежності. Право на життя належить

⁴² Права человека: учеб. пособие / А. Д. Гусев, Я. С. Яскевич, Ю. Ю. Гафарова и др. Минск: ТетраСистемс, 2002. с. 158

до абсолютних прав, тобто категорії прав, які особа має вже за фактом народження та які не залежать від волі держави. Однак варто наголосити, що захист життя людини є центральним зобов'язанням держави, державних органів та інституцій.

Конвенція про захист основних прав та свобод людини у ст. 2 визначає право на життя. ЄСПЛ вказує на те, що суд зобов'язує державу не лише утримуватися від «умисного» позбавлення життя, але й вживати належних заходів для захисту життя тих, хто перебуває в межах її юрисдикції (див. рішення від 9 червня 1998 р. у справі «L.C.V. проти Великобританії» («L.C.V. v. The United Kingdom»). Отже, забезпечення цього права є першочерговим завданням держави.

Право на життя забезпечується з моменту народження. Проте не можна не погодитись із думкою, що держава повинна дбати про здоровий розвиток дитини ще в утробі матері. Тому важливо, щоб держава охороняла не лише безпосередньо дитину, але й материнство та батьківство як цінність. Відповідні положення знаходимо у ст. 12 Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок⁴³. У ній, зокрема, передбачено, що «...держави-учасниці забезпечують жінкам відповідне обслуговування в період вагітності, пологів і післяпологовий період, надаючи, коли це потрібно, безплатні послуги, а також відповідне харчування в період вагітності і годування». Вагомим є не тільки державне гарантування, але й належна поведінка з боку майбутньої матері, у лоні якої перебуває дитина. За даними нашого опитування можна стверджувати, що більшість опитаних (76%) вважає, що необхідно передбачити юридичну відповідальність жінки за асоціальну поведінку під час вагітності, якщо це негативно вплинуло на здоров'я новонародженої дитини.

Стаття 6 Конвенції про права дитини не лише визначає, що кожна дитина має невід'ємне право на життя, але й виокремлює його складові, вказуючи на забезпечення максимальною мірою

⁴³ Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок: міжнар. док. від 18.12.1979 (в ред. від 06.10.1999). База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207.

виживання та розвитку дитини. З моменту народження є вагомим забезпечити можливість виживання дитини. Йдеться про перші дні її життя. Загалом показник смертності дітей за останні десятиліття знизився по всьому світу майже вдвічі. Це зумовлено передусім розвитком медицини. Однак екологічна ситуація, глобалізаційні виклики, міграційні процеси і зростання ризику терористичних актів негативно позначаються на становищі дітей, залишаючи показник дитячої смертності доволі високим.

Загалом, за даними Укрстатистики⁴⁴, показники дитячої смертності в Україні не є втішними. Досить високою є кількість мертвонароджених дітей. Рівень смертності немовлят становив 7,6 померлих дітей у віці до 1 року на 1000 живонароджених. Смертність хлопчиків (8,5 померлих на 1000 живонароджених відповідної статі) значно перевищувала смертність дівчаток (6,6%). З огляду на світові масштаби проблеми наведені вітчизняні показники можуть вважатися некритичними. До порівняння, на Близькому Сході цей показник доходить до 24%, а в країнах Африки є більшим 78%. Однак у регіональному порівнянні в Україні смертність серед немовлят є однією з найвищих, зокрема, практично вдвічі перевищує показники країн Європи (для прикладу в Норвегії – 2,6%, Естонії – 2,9%, Франції – 3,9%, а в сусідній Білорусії – 3,1%)⁴⁵.

Причиною смерті більшості дітей визнано окремі стани, що виникають у перинатальному періоді (55,6% померлих у віці до 1 року), а також вроджені вади розвитку, деформації та хромосомні аномалії (23,4%). Водночас випадки смерті дітей від зовнішніх причин склали 5,0%, хвороб органів дихання – 3,6%, хвороб нервової системи – 2,9%, деяких інфекційних та паразитарних хвороб – 2,5%. За результатами опитувань, які ми проводили, можна

⁴⁴ Демографічна та соціальна статистика / Населення та міграція. Державна служба статистики України: офіційний веб-сайт. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/ds.htm.

⁴⁵ Показники світового розвитку. Рівень смертності до 5 років. Служба «Провідник загальнодоступних даних google». URL: https://www.google.com.ua/publicdata/explore?ds=d5bncppjof8f9_&met_y=ny_gnp_mktpp_cd&idim=country%3AUKR&dl=uk&hl=uk&q=внп#!ctype=l&strail=false&bcs=d&nslm=h&met_y=sh_yn_mort&scale_y=lin&ind_y=false&rdim=region&idim=region:ECS&idim=coun.

стверджувати про неналежний стан сучасної системи охорони здоров'я, оскільки більшість опитаних оцінила її в пеританальному періоді як задовільний (3 бали із 5 можливих).

Однак проблемою є не лише гарантування прав у сфері охорони здоров'я. Існує низка зовнішніх чинників, які перешкоджають забезпеченню гарантій у сфері права на життя. Зокрема, це питання можливості матері забезпечити конфіденційність при народженні дитини. Окреслена проблема існує в багатьох державах. Так, 2017 року в Китаї жінка відіслала кількадечну дитину кур'єрською службою до сирітського притулку⁴⁶. Щодо України, то в нас свого часу був запущений потужний соціальний проект «Вікно життя». У країнах Європи він діє вже декілька десятків років і полягає в тому, що можна анонімно залишити дитину у спеціальному бебі-боксі, який діє при лікарнях і монастирях, при цьому життя дитини буде убезпечено. В Україні у 2013 році діяло 15 таких боксів у різних регіонах України. У Львові діяло два таких вікна; протягом двох років вдалося врятувати життя 5 немовлят. Зазвичай вони створювалися за кошти благодійників, а не як державна інституція. Однак з 2014 року такий проект практично припинив існувати через смерть немовляти в такому боксі (не спрацювала сигналізація). Вочевидь, можна стверджувати, що такий проект має забезпечуватись не на громадських засадах, а на державному рівні, що передбачало б нормативне регулювання функціонування таких вікон, правові гарантії для лікарів та визначення їхніх повноважень і статусу, а також, безумовно, технічне забезпечення вказаної програми.

Доводиться констатувати, що із закриттям цього проекту почастишали випадки смерті новонароджених дітей: тіла вбитих чи загиблих немовлят знаходять на смітниках, у лісосмугах тощо. Є підстави говорити про низький рівень розкриття таких злочинів, що своєю чергою вказує на відсутність державної статистичної інформації про реальну загрозу у визначеній сфері. Отже, навіть поверховий розгляд дозволяє констатувати поширеність такого

⁴⁶ Китайка надіслала кур'єрською поштою немовля до сиротинцю. *UNN*. 2017. 11 серп. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1681423-kytaianka-nadislalaturierskoiu-poshtoiu-nemovlia-do-syrotynsiu>.

виду злочинних дій. При цьому з боку держави не запропоновано жодних заходів для того, щоб створити відповідні правові гарантії для дітей і можливості уникнення таких злочинів. Фахівці, котрі працюють з дітьми, вказують також на потребу повернення «бебі-боксів» (61%).

Зазначимо, що справи, які розглядаються у ЄСПЛ стосовно народження, материнства, збереження життя новонароджених дітей, є складними, багатоаспектними і викликають численні дискусії та суспільний резонанс. Згадаємо найбільш проблемні з них.

По-перше, варто згадати справи про конфлікт інтересів батьків та дітей. Наприклад, щодо права батьків на автономію (ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Європейська конвенція з прав людини, ЄКПЛ) та принципу найкращих інтересів дитини, зокрема на належну медичну допомогу, починаючи з перших секунд життя. Дуже показовим та, на нашу думку, дещо дискусійним є рішення ЄСПЛ у справі «Терновський проти Угорщини» («*Ternovsky v. Hungary*») (2010). У цьому рішенні Суд створив нове право – право вибору обставин стати батьками. Заявник, пані Терновська, мала намір народжувати у своєму будинку, а не в лікарні, але стверджує, що вона не змогла цього зробити, оскільки фахівці в галузі охорони здоров'я фактично відмовлялися від надання їй допомоги, тому що хотіли уникнути ризику бути засудженими.

Суд аргументував, що поняття особистої автономії є фундаментальним принципом, який лежить в основі тлумачення гарантій, передбачених ст. 8 Конвенції. Тому право на рішення про батьківство включає право вибору обставин стати батьком⁴⁷. На нашу думку, можна говорити про відсутність належного законодавчого підґрунтя для вирішення цього питання, що є порушенням ст. 8 (право на повагу до приватного та сімейного життя) Конвенції. У згаданій справі суд фактично надав праву матері перевагу перед інтересами новонародженої дитини, оскільки за твердженням експертів ризик зниження рівня загрози за шкалою Апгар ни-

⁴⁷ *Ternovsky v. Hungary*, No. 67545/09, ECHR 2010. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?Library=ECHR&id=001-102254&filename=001-102254.pdf>.

жче 5 і виникнення неонатальних судом був вищим при запланованих домашніх пологах. В іншому рішенні «Дубська і Крезова проти Чехії» («*Dubská and Krejzová v. the Czech Republic*») (2014)⁴⁸ фактично мотивовано, що встановлення рівноваги між індивідуальними інтересами матерів у виборі місця пологів та інтересом держави щодо захисту здоров'я матерів та їхніх дітей лежить у межах свободи розсуду держави, і в практично аналогічній ситуації, що стосувалася пологів удома, було зроблено висновок, що влада не перевищила наданої їй свободи розсуду і не порушила справедливого балансу, який повинен дотримуватися між конкуруючими інтересами. Відповідно, порушення ст. 8 Конвенції не було.

Конфлікт інтересів щодо найкращого захисту дитини та рішення батьків демонструє справа «Ханцелькові проти Чеської Республіки» («*Hancelkovi v. The Czech Republic*») (2016), в якій оскаржувалося рішення судових органів держави щодо повернення до пологового будинку дитини та матері, які передчасно його покинули, тобто одразу після пологів. Було виявлено порушення ст. 8 Конвенції. Зокрема, Суд постановив, що це серйозне втручання в сімейне життя заявників; умови цього втручання перешкоджали їхньому сімейному щастю після народження дитини. Незважаючи на те, що, можливо, існувала потреба вжиття запобіжних заходів для захисту здоров'я дитини, втручання в сімейне життя заявників таким чином не припустиме в демократичному суспільстві.

Національне право не вказує на пріоритет права батьків на автономію чи, навпаки, пріоритетне право інтересів дитини. Немає з цього питання єдиної думки і в сучасному громадянському суспільстві (наше опитування продемонструвало практично однакову кількість прихильників обох позицій – 46% і 47%).

По-друге, заслуговують на увагу проблемні аспекти, пов'язані із забезпеченням права на життя та безпечне народження та особливостями пенітенціарної системи держави. Показовим тут є рі-

⁴⁸ *Dubská and Krejzová v. The Czech Republic*, No. 28859/11 and 28473/12, ECHR 2014. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=002-10297&filename=002-10297.pdf&TID=ihgdqbxnfi>.

шення ЄСПЛ щодо України у справі «Корнейкова та Корнейков проти України» («Korneykova v. Ukraine») (2016), в якій вказувалося на порушення ст. 3 Конвенції. Заявницю було прикуто наручниками до гінекологічного крісла у приймальному відділенні пологового будинку, також зразу після пологів. У § 112 зазначається, що з огляду на стан заявниці будь-який ризик її агресивної поведінки або спроби втечі не був реальним. Більше того, не було зафіксовано фактів її агресивної поведінки із працівниками пологового будинку або з правоохоронцями, або що вона робила спроби втекти, або становила загрозу своїй власній безпеці⁴⁹. Порушення Конвенції полягало і в тому, що під час перших двох засідань заявниця перебувала на пізніх стадіях вагітності, а впродовж решти чотирьох судових засідань вона вже була матір'ю, яка годує свою дитину, але позбавлена такої можливості через те, що її відділяють від дитини металеві ґрати у судовій залі» (§ 165). Описана справа підтверджує неналежне забезпечення права на життя дитини, яка вимушено перебуває у пенітенціарній системі.

По-третє, слід згадати справи, що виявляють проблеми правового розуміння початку життя. У справі «Во проти Франції» (2014) заявниця стверджувала, що внаслідок медичної помилки вона зазнала помилкового медичного втручання, що призвело до смерті плоду. Обґрунтовувалося, що цей факт слід розглядати не в контексті захисту права пацієнта, а як кримінальний злочин, тобто навмисне вбивство. Суд визнав, що не було порушення ст. 2 (право на життя) Конвенції, оскільки неможливо встановити, чи ненароджена дитина є особою, а отже, не було потреби у кримінальних засобах правового захисту; засоби правового захисту, які було застосовано, дозволяли заявниці довести медичну недбалість та вимагати відшкодування.

Право на виживання та здоровий розвиток є фактичним продовженням права на життя. Ці права зафіксовано в одній статті (ст. 6) Конвенції про права дитини. На міжнародному рівні право на виживання та здоровий розвиток дитини забезпечується, серед іншого, заходами, спрямованими на подолання проблем недоїдан-

⁴⁹ Johnstone C. Inclusive education as part of a child-friendly schools framework: result sand recommendations from a study in Macedonia. Skopje, 2010. 48 c.

ня та голоду. Міжнародні стандарти, а саме: Цілі сталого розвитку, що прийняті на найвищому рівні всією міжнародною спільнотою, встановлюють вектор розвитку гарантій для прав людини, які мають бути досягнуті до 2030 року. Ціль 2 включає напрям подолання голоду та недоїдання, оскільки це безпосередньо впливає на стан здоров'я дитини як на сучасному етапі, так і в майбутньому. Масштаби проблеми вражають: загалом у світі 156 млн дітей віком до 5 років хронічно недоїдають, унаслідок чого відстають у розвитку, неналежно фізично та психічно розвиваються. Проблема належного харчування є притаманною не лише економічно депресивним країнам. У розвинених країнах проявляється її протилежний бік – надмірне ожиріння дітей дошкільного віку. Загалом від диспропорцій розвитку, зумовлених харчуванням, страждають 42 млн дітей у віці до 5 років.

На світовому рівні під егідою Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) та її партнерів впроваджується міжнародна програма «Держава продовольчої безпеки та харчування», яка охоплює 115 країн та ґрунтується на дієвій системі таких гарантій: зменшення анемії у матерів; зменшення кількості випадків низької ваги у новонароджених; підвищення уваги до грудного вигодовування немовлят; зменшення затримки росту; зменшення витрат; перешкоджання зростанню надмірної ваги у дітей до п'яти років⁵⁰. Дієвість такої програми забезпечується не лише виваженими організаційними, профілактичними та інформаційними заходами, але й економічним чинником (665 млн дол. США у 2017 р.). Особливо покращилися такі показники: 1) харчування дитини; 2) додавання мікроелементів та якість харчових продуктів; 3) лікування та догляд за дітьми з важким гострим проявом недоїдання та харчування в надзвичайних ситуаціях; 4) загальна культура харчування.

Питання якості харчових продуктів пов'язується з якістю води і балансу мікроелементів. Так, за результатами Мультиіндикаторного кластерного обстеження домогосподарств (МІКС), проведеного в Україні у 2012 році за участю Державної служби статисти-

⁵⁰ FAO, IFAD, UNICEF, WFP and WHO. 2017. The State of Food Security and Nutrition in the World 2017. Building resilience for peace and food security. *Food and Agriculture Organization: website*. URL: <http://www.fao.org/3/a-i7695e>.

ки, Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) та за підтримки Агенції США з міжнародного розвитку та Швейцарської агенції розвитку та співробітництва, «лише 20,7% домогосподарств споживають йодовану сіль у належних обсягах»⁵¹.

Особливий акцент робиться на сприянні грудному вигодовуванню немовлят, оскільки воно є найбезпечнішим, найефективнішим та найдешевшим способом вигодовування. «Діти, яких вигодовують виключно грудним молоком, мають у 14 разів більше шансів вижити протягом перших шести місяців життя, ніж ті, які не отримують такого вигодовування. Початок грудного вигодовування у перший день після народження може скоротити ризик смерті новонародженого на 45 відсотків»⁵². Проте станом на 2012 рік у світі лише 39% немовлят до 6 місяців перебували на грудному вигодовуванні. Кількість країн з виключно грудним вигодовуванням понад 50% збільшилася з 27 у 2014 році до 35 у 2017-му. Застосовуються інформаційні ресурси. Зокрема, під егідою ЮНІСЕФ проходить Всесвітній тиждень годування груддю, участь у якому через соціальні медіа беруть приблизно 545 млн матерів⁵³. Технічна та правова підтримка держав у сфері вигодовування допомогла впровадити Міжнародне зведення правил маркетингу заміників грудного молока. Цей документ регламентує не тільки правила збуту заміників грудного молока, а й всіх продуктів дитячого харчування і засобів вигодовування.

Гостроту окресленої проблеми в Україні засвідчують такі факти:

А) Некомпетентність матерів та медичного персоналу в питанні грудного вигодовування. Всесвітньою організацією охорони здоров'я (далі – ВООЗ) доведено, що дитині до 6 місяців не потрі-

⁵¹ Звіт Мультиіндикаторного кластерного обстеження домогосподарств (МІКС) в Україні. *Офіційна веб-сторінка ЮНІСЕФ в Україні*. URL: https://www.unicef.org/ukraine/ukr/Ukraine_MICS_Final_Report_UKR.pdf.

⁵² ЮНІСЕФ підтримує грудне вигодовування дітей в Україні. *Офіційна веб-сторінка ЮНІСЕФ в Україні*. URL: https://www.unicef.org/ukraine/ukr/activities_29338.html.

⁵³ Annual Results Report 2017 Nutrition. UNICEF/UN0160504/Soares. *UNICEF: website*. URL: https://www.unicef.org/publicpartnerships/files/Annual_Results_Report_2017_Nutrition.pdf.

бно жодного іншого допоміжного вигодовування, окрім материнського. Незважаючи на це, тільки 6% українських жінок годують дітей виключно грудним молоком до шести місяців. Щоправда, за результатами нашого опитування відсоток таких матерів дещо більший – 17%, проте вражає і той факт, що 11% матерів самовільно, без фізіологічних причин відлучили дитину від грудного молока.

Б) Відсутність чіткого правового регулювання маркетингової діяльності виробників сумішей, що замінюють грудне вигодовування. Реклама сумішей у пологових та лікарняних закладах як відкритого типу (наприклад, на плакатах та агітаційних листівках), так і прихованого характеру (через заохочення педіатрів, гуманітарну допомогу), сприяє поширенню практики додаткового годування дітей.

До слова, ця проблема відома і країнам Європи. За даними ООН, Європейський регіон ВООЗ, який охоплює 53 країни, за показниками грудного вигодовування відстає від інших регіонів. Вагомою причиною такого становища є агресивна реклама заміників молока матері. Також використуванню заміників сприяють прояви феміністичної поведінки матерів, кар'єрні амбіції, стигматизація матерів, що годують.

Окрім маркетингової проблеми є актуальними питання якості грудних сумішей. Незважаючи на суворі правові приписи, все ж таки навіть у країнах Європи, за свідченням фахівців, якість сумішей не є належною. За твердженням голови Європейського відділу ВООЗ Ж. Бреда, дитяче харчування зазвичай має низьку якість, у ньому занадто багато цукру. Спостерігається стала тенденція до більш частого використання комерційних продуктів, які не містять поживних речовин, необхідних дитині для нормального розвитку⁵⁴.

Якісне дитяче харчування – це одна з основних цілей міжнародних та національних інституцій. В Україні затверджено Гігієнічні вимоги до продуктів дитячого харчування, параметрів безпечності та окремих показників їхньої якості. У цьому документі

⁵⁴ ВОЗ: грудное вскармливание – залог здоровья будущих поколений. *Новости ООН*. 2018. 7 нояб. URL: <https://news.un.org/ru/story/2018/11/1342331>.

чітко сформульовано вимоги до якості, енергетичної цінності, складників дитячих сумішей для подальшого вигодовування, для початкового годування та інших видів дитячого харчування та/або пиття⁵⁵. Окрему увагу в ньому присвячено рекламі. Зокрема, п. 4.12 визначає, що «реклама дитячих сумішей початкових може розміщуватись виключно у публікаціях, присвячених догляду за дітьми грудного віку, а також у наукових виданнях (публікаціях)», а п. 4.13 встановлює, що «реклама дитячих сумішей початкових не може здійснюватись шляхом розповсюдження зразків такої продукції або інших засобів реклами». Звертає та себе увагу правова проблем, а саме: відсутність законодавчого регулювання питання реклами сумішей для немовлят. У розділі 3 Закону України «Про рекламу»⁵⁶, що є спеціалізованим нормативним актом, визначено особливості реклами певних видів товару, серед яких тютюнові та алкогольні вироби, лікарські засоби, зброя тощо. Проте таке суттєве питання, як реклама дитячого харчування, залишилось невирішеним. Переконані, що навряд чи можна вважати достатнім вирішення питання реклами дитячого харчування на рівні підзаконного акта органу охорони здоров'я.

В) Однією з причин втрати молока жінкою є стресові ситуації. Тож зараз, з огляду на проведення воєнних дій на території Донецької та Луганської областей, особливо важливим є забезпечення здорового вигодовування.

Для сучасної України вкрай актуальним є право на життя. Представники міжнародних місій констатували таку ситуацію: близько 1 млн дітей на сході України потребують допомоги, кількість внутрішньо переміщених дітей сягає 225 866. Від спалахів насильства постраждали щонайменше 27 навчальних закладів у підконтрольних і непідконтрольних Уряду районах цих областей, унаслідок чого приблизно 5 тисяч дітей втратили можливість на-

⁵⁵ Про затвердження Гігієнічних вимог до продуктів дитячого харчування, параметрів безпечності та окремих показників їх якості: Наказ Міністерства охорони здоров'я України № 696 від 06.08.2013. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1380-13>.

⁵⁶ Про рекламу: Закон України № 270/96-ВР від 03.07.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 39. Ст. 181.

вчатися. Лише в Авдіївці не підлягають відновленню 4 дошкільні освітні заклади⁵⁷.

Важливим є надання невідкладних життєво важливих послуг у сфері водопостачання, санітарії та гігієни, забезпечення доступу до чистої питної води. У звіті «Вода під прицілом» проаналізовано показники смертності у 16 країнах, в яких протягом тривалого часу точаться конфлікти. Визначено, що в більшості таких країн найуразливішими є діти віком до 5 років. Вони мають у 20 разів вищий ризик померти через відсутність чистої води та належної санітарії, ніж від прямого насильства.

Діти стають жертвами збройного конфлікту, не лише перебуваючи в його епіцентрі; небезпечною є вся територія конфлікту, особливо це стосується вибухонебезпечних предметів. Розмінування території Донбасу буде тривати ще не один десяток років, а жертвами вже нині є значна кількість дітей. «Починаючи з березня 2014 року, принаймні 109 дітей отримали важкі поранення і 42 вбиті внаслідок контакту з мінами та вибуховими предметами, які залишились після бойових дій у Донецькій та Луганській областях»⁵⁸.

Право власну ідентичність. Це право, зафіксоване у ст. 7 Конвенції про права дитини, включає право на громадянство, ім'я та право знати своїх батьків.

Право на ім'я є способом вираження своєї індивідуальності, проявом особистої ідентичності. Ім'я – це одне з перших слів, яке сприймає дитина, усвідомлює себе через нього, через нього проявляються відносини зі світом та суспільством. Дослідники, розглядаючи ім'я людини у лінгвістичному аспекті, виокремлюють три його функції. По-перше, це функція розпізнавання: ім'я як мовна форма, що складається зі звуків, букв, слів, передусім має своєю метою позначити людину. Другою визначають функцію індивідуалізації, що здійснюється на основі розпізнавання, тобто позначення саме цього окремого суб'єкта. І з огляду на те, що ім'я є

⁵⁷ Звіт про гуманітарну ситуацію в Україні № 55 від 1 лютого 2017 р. *Офіційна веб-сторінка ЮНІСЕФ в Україні*. URL: https://www.unicef.org/ukraine/ukr/children_26268.html.

⁵⁸ Фактографіка: міни та снаряди, що не розірвались. *Flickr*. URL: <https://www.flickr.com/photos/unicefua/16810216990/in/photostream/>.

словесним знаком, третя функція полягає у формуванні, зберіганні і переданні інформації про носія імені, зокрема про його риси, вчинки, спосіб життя тощо⁵⁹.

У цивілістичному аспекті право на ім'я складають декілька правомочностей. По-перше, кожна людина має право бути названою. По-друге, вона має право на те, щоб інші називали її саме так, як назвали батьки, навіть наполегливо вимагаючи цього або запобігаючи спробам змінити ім'я, дане батьками. По-третє, суб'єкт має право змінювати своє ім'я, звернувшись до компетентних органів із відповідною заявою⁶⁰. Для дітей раннього віку перші дві складові є особливо вагомими, тому що вони дозволяють ідентифікувати себе та виокремити себе серед інших.

Право дитини бути названою реалізується через фактичне присвоєння імені у родині, а також шляхом юридичної реєстрації особи. Таким чином дитина набуває формалізованого юридичного статусу. Стаття 144 Сімейного кодексу України визначає обов'язок батьків протягом місяця зареєструвати дитину: «реєстрація народження дитини провадиться органом державної реєстрації актів цивільного стану з одночасним визначенням її походження та присвоєнням прізвища, імені та по батькові». Отже, відбувається легалізація особи в межах державно-правового життя.

Право на ім'я включає прізвище, власне ім'я та по батькові. Питання вибору безпосередньо імені є дещо суперечливим. Йдеться про повноваження батьків назвати дитину будь-яким іменем. Оскільки ім'я – це носій ідентичності, не можна залишати вказане право без належного юридичного регулювання. Тому законопроект 9092 про доповнення Сімейного кодексу положенням щодо визначення імені дитини вважаємо мотивованими. На нашу думку, є цілком доцільною запропонована конструкція: «...ім'я, не може складатися з назв неживих предметів, вигаданих персонажів, географічних назв, титулів, хвороб, аббревіатур; ім'я, що містить одночасно букви, символи та (або) цифри; ім'я, що містить

⁵⁹ Сліпченко С. О. Щодо абсолютності права на ім'я фізичної особи. *Юрист України*. 2012. № 1–2. С. 43.

⁶⁰ Ромовська З. В. Українське сімейне право: Академічний курс. Київ: Правова єдність, 2009. с. 339.

нецензурну лексику або ображає суспільну мораль»⁶¹. Таку пропозицію підтримало 64% опитаних нами представників органів публічної влади.

Таким чином дитина від народження захищається від психологічної травми та спотворення власної ідентичності. Закордонні психологи доводять, що ім'я, яке може викликати глузування, робить дитину вкрай уразливою, примушує її захищатися з перших кроків спілкування з однолітками, буквально виборювати право на гідне до себе ставлення⁶². На нашу думку, інтерес дитини тут має стояти вище, ніж право батьків на вибір імені, тому розумні межі вибору мають бути визначені законодавчо.

Варто погодитися з О. Синегубом у тому, що «важливим є повноваження дитини вимагати від інших звертатися до неї відповідно до її імені. Гарантіями цього, на думку законодавця, повинна стати заборона довільного спотворення в написанні або вимові імені, оскільки вводиться презумпція, відповідно до якої будь-яке спотворення, наприклад шляхом перекручування, є порушенням права на ім'я дитини»⁶³.

Звернемося в цьому контексті до рішень ЄСПЛ, який вказує на те, що суперечки щодо імен і прізвищ фізичних осіб належать до сфери застосування ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основних свобод. Ця стаття встановлює право кожного на повагу до його приватного і сімейного життя та недопущення втручання органів державної влади у здійснення цього права. Посилаючись на цю статтю, суд вважає, що навіть якщо вона і не містить прямої згадки про право на ім'я, чітко сформульованого припису щодо прізвища як засобу для ідентифікації особи і возз'єднання сім'ї, ім'я та прізвище особи не меншою мірою стосуються її приватного та сімейного життя.

⁶¹ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо права на визначення імені особи: проект № 9092 від 18.09.2018. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64612.

⁶² Леонович О. А. В мире английских имен. 2-е изд., испр. и доп. Москва: АСТ: Астрель, 2002. 140 с.

⁶³ Синегубов О. Право дитини на ім'я як форма її правового існування та спосіб самовираження. *Юридичний вісник*. 2014. № 5. С. 51.

Відомою є справа «Йоханссон проти Фінляндії» («Johansson v. Finland»), у якій батьки виявили бажання назвати сина AxlMick, але органи реєстрації відмовили в такому праві на підставі невідповідності написання фінській орфографічній традиції⁶⁴ фіксування національних імен. У рішенні суду (§ 30) зазначається, що головне питання полягає в тому, щоб в особливих обставинах справи із застосуванням Закону про імена було досягнуто справедливого балансу між конкуруючими державними та приватними інтересами.

Стосовно суспільних інтересів суд визнав, що правові обмеження на зміну свого імені можуть бути виправдані в інтересах суспільства; наприклад, для забезпечення точної реєстрації населення або для захисту засобів особистої ідентифікації; обмеження на вибір імен також можуть бути виправдані в інтересах дитини і суспільства. Щодо суті справи, то, на думку суду, не було порушено жодного з указаних критеріїв, тому відповідно визнано порушення ст. 8 Конвенції.

Право на громадянство. Право на громадянство має кожна дитина від народження. У національному законодавстві таке положення закріплено у ст. 7 Закону України «Про охорону дитинства»⁶⁵.

В. Погорілко та В. Федоренко вважають, що інституту громадянства неповнолітніх властиві такі ознаки: «індивідуальне, документальне, юридичне оформлення громадянства кожної людини; стійкий характер відносин громадянства; двосторонній зв'язок між людиною та державою, що виявляється у певному комплексі взаємних прав, обов'язків та відповідальності, який ґрунтується на визнанні та повазі до гідності, основних прав і свобод людини; поширення на громадянина суверенної влади держави як всередині країни, так і поза її межами»⁶⁶. Н. Юськів стверджує, що одна з

⁶⁴ Johnstone C. Inclusive education as part of a child-friendly schools framework: result sand recommendations from a study in Macedonia. Skopje, 2010. 48 с.

⁶⁵ Про охорону дитинства: Закон України № 2402-III від 26.04.2001. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст. 142.

⁶⁶ Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України: підручник / за заг. ред. В. Ф. Погорілка. Київ: Наук. думка; Президент, 2006. С. 116.

особливостей громадянства неповнолітніх полягає в тому, що існує суттєва потреба в піклуванні та охороні з боку держави⁶⁷.

Право на сім'ю, збереження родинних відносин. Передусім варто акцентувати на доцільності широкого тлумачення поняття сім'я, яке не слід обмежувати кровно спорідненими зв'язками і принципом походження. Конституційні норми деяких держав (до прикладу, ст. 109 Конституції Республіки Туреччина) прямо вказують на право дитини підтримувати особисті та прямі стосунки зі своїми батьками.

Слід погодитися з Л. Єфіменком в тому, що серед загальних принципів, які пронизують сучасне сімейне законодавство, провідним є принцип найвищих інтересів дитини. Зокрема, такий інтерес, виходячи зі змісту преамбули Конвенції про контакт з дітьми, проявляється у потребі дітей контактувати не лише з обома батьками, а й з певними іншими особами, які мають сімейні зв'язки з дітьми. Для цілей цієї Конвенції поняття «сімейні зв'язки» означає близьку спорідненість, наприклад між дитиною та її бабусею та дідусем або рідними братами й сестрами, які ґрунтуються на законні або *de facto* сімейних стосунках⁶⁸. Безпосереднього генетичного зв'язку може і не бути, наприклад між усиновленою дитиною та усиновлювачем, пасинком і мачухою/вітчимом, дітьми, що народжені з використанням новітніх репродуктивних технологій.

Зауважимо, що ЄСПЛ також віддає перевагу широкому розумінню зазначеного поняття, вважаючи, що існування або неіснування «сімейного життя» – це, по суті, питання факту залежно від реального існування на практиці тісних особистих зв'язків (див. рішення у справі «К. та Т. проти Фінляндії»⁶⁹).

⁶⁷ Юськів Н. В. Громадянство у системі правового статусу неповнолітніх. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки.* 2014. № 807. С. 206.

⁶⁸ Єфіменко Л. В. Правовідносини за участю інших членів сім'ї та родичів як форма реалізації права на сім'ю. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2015. № 3. С. 51–55.

⁶⁹ K. and T. v. Finland, No. 25702/94, ECHR 2001-VII. <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=002-10324&filename=002-10324.pdf&TID=ihgdqbxnfi>.

У п. 1 ст. 9 Конвенції зазначається, що держави-учасниці забезпечують те, щоб дитина не розлучалася з батьками всупереч їх бажанню, за винятком випадків, коли компетентні органи згідно із судовим рішенням постановляють відповідно до застосовуваного закону і належних процедур, що таке розлучення необхідне в якнайкращих інтересах дитини. Пункт 3 цієї статті визнає право дитини, яка розлучається з одним чи обома батьками, підтримувати на регулярній основі особисті стосунки і прямі контакти з обома батьками, за винятком випадків, коли це суперечить найкращим інтересам дитини.

Зазвичай справи про розлучення дітей і членів родини пов'язані із міграційною політикою держави. ЄСПЛ у рішенні «М.Р.Е.В. та інші проти Швейцарії» («M.P.E.V. and Others v. Switzer») наполягає, що у разі видворення батьків суд повинен завжди враховувати інтереси дитини і знаходити баланс між різними інтересами. У вказаній судовій справі на момент винесення рішення про видворення з країни батька подружжя розірвало шлюб, але в них була спільна дочка. При винесенні свого рішення національний суд не врахував того факту, що «якщо батько буде відправлений назад в Еквадор, то спілкування з дитиною радикальним чином скоротиться. Суд Швейцарії не розглянув справу з точки зору захисту інтересів дитини⁷⁰. Практично ту саму ситуацію спостерігаємо у справі «Каплан та ін. проти Норвегії» («Kaplan and Others v. Norway»).

Останнім часом особливого резонансу і гострої критики з боку світової громадськості зазнає новітня американська політика. Тільки за шість тижнів 2018 року майже 2 тис. дітей були відокремлені від своїх сімей, коли Д. Трампом було заявлено про нову політику «нульової толерантності» до всіх випадків незаконного в'їзду в США. Закони США забороняють затримувати дітей з батьками, тому що дітям, на відміну від батьків, не пред'явлено звинувачення в скоєнні злочину⁷¹. У таких батьків забирають дітей і

⁷⁰ M. P. E. V. and Others v. Switzer, No. 3910/13, ECHR 2014. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145348>.

⁷¹ США: отделение детей от родителей мигрантов-нелегалов вызывает критику. *Радио Свобода*. 2018. 18 июня. URL: <https://www.svoboda.org/a/29294504.html>.

поміщають їх у центри затримання. Є факти, коли з батьками розлучають навіть дітей до року, яких матері годують грудьми, і дітей з інвалідністю, які потребують спеціального догляду. Незважаючи на те, що 20 червня президент Трамп скасував цю практику, його указ не передбачає ніяких заходів, які дозволили б повернути батькам понад дві тисячі дітей, що вже опинилися в ізоляції. Більше того, не виключено, що цілі родини будуть роз'єднані невизначений час, а це суперечить нормам міжнародного права. Окрім того, оскільки цих дітей не реєстрували, буде надзвичайно важко знайти їхніх батьків і повернути дітей в сім'ю⁷².

Заслугове на увагу категорія справ, пов'язаних із суперечками щодо перепон у спілкуванні з дітьми, коли один із батьків виступає проти такого спілкування. Зокрема, у справі «Думитру Карстою проти Румунії» («Dumitru Karstoyu v. Romania», рішення від 07.05.2013) державні інстанції належно не сприяли спілкуванню батька та сина через спротив матері, а пасивність органів влади порушувала інтереси дитини. Судові рішення у справах «Паскаль проти Румунії» («Pascal v. Romania», 17.04.2012) та «Ломбардо проти Італії» («Lombardo v Italy», 29.01.2013) також визнали порушення ст. 8 Конвенції, оскільки органи влади повинні були надати психологічне консультування всім учасникам, які прагнуть здійснити свої права, щоб не травмувати дитину.

У справі «Олссон проти Швеції» («Olsson v. Sweden») Європейський суд наголосив на особливому характері взаємин не лише між дітьми і батьками, а й між самими дітьми в межах сімейного життя. На думку суду, рідні брати і сестри мають право на сімейне життя щодо відносин між собою, без прив'язки до відносин між дітьми і батьками. Так, у факті розлучення трьох рідних братів, взятих під державну опіку, суд констатував порушення шведським законодавством статті 8 Конвенції⁷³.

Проблема толерантності у спілкуванні між членами родини характерна і для України. За даними нашого опитування службов-

⁷² Эксперты ООН о разделении семей в США: вернуть детей-мигрантов родителям будет чрезвычайно трудно. *Центр новостей ООН*. 2018. 22 июня. URL: <https://www.refworld.org.ru/docid/5b30e2a24.html>.

⁷³ Olsson v. Sweden, No. 13441/87, EHRR 1992. URL: http://www.hrcr.org/safrica/dignity/olsson_sweden.htm.

ців, до повноважень яких належать справи, пов'язані з дітьми, на практиці досить частими є випадки порушення права на спілкування рідних людей між собою.

Право на захист від тортур та жорстокого поводження з дитиною. Дитина завдяки своїм психофізіологічним властивостям значно легше може стати жертвою зловживань та поганого поводження з боку дорослих осіб. Міжнародний досвід переконує, що діти все ще залишаються однією з найбільш уразливих груп, що часто піддається незаконному насильству й навіть катуванням.

Стаття 19 Конвенції про права дитини вказує на обов'язок держав вживати заходів для «захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину». Однак цією нормою міжнародні стандарти не обмежуються. Серед відповідних нормативно-правових актів варто згадати Конвенцію проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 1984 р.; Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії (Україна ратифікувала 3 квітня 2003 р.); Конвенцію Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (ратифіковано 20 червня 2012 р.); Рекомендацію CM/Rec (2009) 10 Комітету міністрів Ради Європи про викорінення всіх форм насильства щодо дітей. Проте наявність значної кількості міжнародних норм не знижує гостроти окресленої проблеми в сучасному суспільстві.

Деякі держави визнають вказане право на конституційному рівні. Конституція Албанії у ст. 54 (3) передбачає, що дитина має право бути захищеною від насильства, жорстокого поводження, експлуатації та використання для роботи, особливо в молодшому віці, що може завдати шкоди її здоров'ю та моралі або загрожувати їм⁷⁴.

⁷⁴ Report on the Protection of Children's Rights: International standards and domestic constitutions: adopted by the Venice Commission at its 98th Plenary Session

Найпоширенішою проблемою, що стосується дітей дошкільного віку, є проблема домашнього насильства. Так, майже 59% опитаних представників органів публічної влади зазначають, що такі випадки траплялися в їхній практиці. А 77% респондентів вказують, що педагоги ставали свідками неналежної поведінки батьків стосовно дошкільника. Зауважимо, що дитиною, яка постраждала від домашнього насильства, вважається не тільки та, що зазнала його в будь-якій формі, а й та, яка стала його свідком (очевидцем). Наведемо ще деякі статистичні дані щодо вказаної проблематики. Так, результати загальнонаціонального дослідження «Мультиіндикаторне кластерне обстеження домогосподарств в Україні» підтвердили наявність такої проблеми, як неналежне виховання дітей: «61,2% дітей у віковій групі 2-14 років зазнавали щонайменше одного з видів психологічного чи фізичного покарання з боку своїх матерів або осіб, які здійснюють догляд за ними, або інших членів домогосподарства. До 1,0% дітей застосовувалися жорстокі методи фізичного покарання (тобто дитину били по обличчю, голові або вухах або били неодноразово)»⁷⁵.

Дитячий фонд ООН у 2014 році розробив стратегію подолання насильства щодо дітей⁷⁶, яка складається з шести платформ: 1) зміна поглядів та соціальних норм, які толерують або виправдовують насильство, є першим надійним способом запобігання вчиненню насильства; 2) роз'яснення та освітні сесії про ранній розвиток і виховання для батьків, родичів суттєво підвищують імовірність того, що вони використовуватимуть позитивні методи догляду та виховання дитини; 3) розвиток навичок управління ризиками; 4) забезпечення послуг для підтримки дітей; 5) реалізація правових захисних норм; 6) моніторинг даних. Щодо України слід позитивно оцінювати прийняття спеціалізованого нормативного

(Venice, 21–22 March 2014). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2014\)005-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2014)005-e).

⁷⁵ Звіт Мультиіндикаторного кластерного обстеження домогосподарств (МІКС) в Україні. *Офіційна веб-сторінка ЮНІСЕФ в Україні*. URL: https://www.unicef.org/ukraine/ukr/Ukraine_MICS_Final_Report_UKR.pdf.

⁷⁶ Подолання насильства щодо дітей: шість стратегій дії / Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), 2014. URL: <https://www.osce.org/uk/odihr/390167?download=true>

акта – Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»⁷⁷.

Прояви насильства можливі і з боку органів державної влади. Про наявність проблеми в Україні свідчать дані опитування, хоча факти такої поведінки відомі тільки четвертій частині опитаних (17%). Показовим є рішення ЄСПЛ у справі «Мусхаджієва та інші проти Бельгії» («Mushkhadieva and others v. Belgium»). Заявниця разом з чотирма дітьми (від кількох місяців до 5 років), втікаючи від війни в Чечні, попросили притулку в Бельгії. Оскільки вони порушили міграційні норми, їм було приписано покинути державу, до цього протягом місяця вони перебували спільно в закритому центрі, не адаптованому до прийому й утримання дітей. Крім того, лікарі виявили у дітей симптоми психологічної травми. З огляду на вік дітей, тривалість тримання під вартою і стан здоров'я суд визнав порушення ст. 3 Конвенції⁷⁸.

Право на розвиток. Органи державної влади відповідно до своєї компетенції зобов'язані створювати сприятливі умови для діяльності організацій культури, установ і організацій, призначених для освіти, виховання, розвитку та оздоровлення дітей, для дитячого та сімейного відпочинку, розваг і дозвілля дітей, та інших об'єктів соціальної інфраструктури для дітей.

Батьки (особи, які їх замінюють) зобов'язані дбати про фізичний, інтелектуальний, психічний, духовний і моральний розвиток своїх дітей. Особи, які здійснюють заходи щодо освіти, виховання, розвитку, охорони здоров'я, соціального захисту та соціального обслуговування дітей, сприяння їх соціальній адаптації, соціальної реабілітації та (або) інші заходи за участю дітей, в межах своїх повноважень повинні сприяти фізичному, інтелектуальному, психічному, духовному і моральному розвитку дітей. Проведене нами опитування продемонструвало, що тільки 43% опитаних вважає, що мають змогу забезпечити своїй дитині право на розвиток, інші вказували абсолютну чи часткову відсутність таких можливостей.

⁷⁷ Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України № 2229-VIII від 07.12.2017. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 5. Ст. 35.

⁷⁸ *Muskhadzhiyeva and Others v. Belgium*, No. 41442/07, ECHR 19.01.2010. URL: <https://www.asylumlawdatabase.eu/en/content/ecthr-muskhadzhiyeva-and-others-v-belgium-application-no-4144207>.

Водночас 15% вважають, що право задовільнити інтереси дітей у власному розвитку має гарантувати держава, а не батьки.

Весь механізм реалізації захисту дитинства спрямований на забезпечення умов життя дитини, які гарантують її гармонійний розвиток і успішну соціалізацію. Коло суб'єктів, задіяних у соціалізації дітей дошкільного віку, постійно розширюється. О. Брежнева слушно зауважує, що ще «два-три десятиліття тому дитина розвивалася переважно в умовах малого конкретного соціуму – сім'ї, групи дитячого садка, класу, дворових дитячих об'єднань, громадських організацій, але завжди була залежність від конкретного дорослого. Сьогодні ж дитина поставлена в нову ситуацію розвитку – ситуацію розірваних зв'язків, коли вже з дошкільного віку вона перебуває у великому соціальному просторі, на неї тисне потік інформації (телебачення, інтернет), що подається безсистемно, без структурно-змістових логічних зв'язків, роздібно. Усе це перекриває знання, які раніше діти отримували від батьків, вихователів, відкриваючи величезне поле для різноманітних форм відносин, зв'язків, дій тощо»⁷⁹.

Важливими інститутами реалізації захисту дітей виступають сім'я і дошкільний заклад. Переважною є роль сім'ї, оскільки саме в ній дитина починає шлях свого зростання, починається становлення її особистості. Сімейні стосунки є основним чинником формування соціально благополучної особистості. Функціональний потенціал сім'ї полягає в розвитку як фізичного, так і духовного світу дитини.

Найважливішою функцією сім'ї є створення середовища, необхідного для всебічного розвитку й успішного соціального становлення дитини як повноцінної особистості і громадянина. Такі негативні фактори, як соціальна криза, погіршення матеріального становища та інші причини, хоча і позначаються негативно на стані морального здоров'я сім'ї, тим не менше не позбавляють цього громадського інституту суспільного визнання як чільної форми виховання дитини, базової соціальної цінності.

⁷⁹ Брежнева О. Г. Теорія і практика математичного розвитку дітей 3-6 років у системі дошкільної освіти: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.08 / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т проблем виховання. Київ, 2019. с. 98–99

Поряд з інститутом сім'ї дошкільний заклад також сприяє становленню дитини як особистості та її розвитку. Відповідно до ст. 3 Закону України «Про дошкільну освіту» держава «забезпечує доступність і безоплатність дошкільної освіти в державних і комунальних закладах дошкільної освіти у межах державних вимог до змісту, рівня й обсягу дошкільної освіти (базового компонента дошкільної освіти) та обов'язкову дошкільну освіту дітей старшого дошкільного віку»⁸⁰. Як справедливо зазначають фахівці, «світова спільнота прагне створити систему освіти, адекватну викликам часу та потребам особистості, тому створює нові умови та моделі її розвитку. Формування новітньої освітньої ідеології тісно пов'язано з вихованням нового мислення, спрямованого на розроблення теоретико-методологічних засад нової філософії освіти, орієнтуючись на єдність гуманістичної мети та засобів її досягнення. У перспективних освітніх моделях основою є ідея формування та динамічного розвитку таланту кожної дитини з раннього віку як умови подальшого самоствердження на життєвому шляху»⁸¹.

2.3 Нормативно-правове забезпечення статусу дітей дошкільного віку

Правове регулювання на міжнародному рівні визначаються комплексом міжнародних нормативних актів, що стосуються правового статусу дітей, та міжнародних актів, які регулюють діяльність міжнародних інституцій у сфері дитинства.

Загальна декларація прав людини, прийнята 1948 року, визначила міжнародний порядок дотримання прав людини та стала основою для національних систем права більшості держав. Норми, визначені в Загальній декларації, отримали більш детальне обґрунтування в міжнародних актах різного рівня. Зауважимо, що хоча стосовно дітей, зокрема дошкільного віку, цей документ конкретних положень не формулює, його всезагальна спрямованість на

⁸⁰ Про дошкільну освіту: Закон України № 2628-III від 11.07.2001. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 49. Ст. 259.

⁸¹ Грицишина Т. І. Інноваційна освіта – дошкільнятам. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2017. № 3. С. 65.

забезпечення гідного життя людини є безсумнівно значущою і актуальною у контексті нашого дослідження.

Те, що дитина є особливим учасником суспільних відносин та потребує посиленої правової уваги, міжнародне співтовариство визнало ще 1959 року, прийнявши Декларацію прав дитини⁸². У преамбулі цього документа вперше зазначалося, що внаслідок своєї фізичної і розумової незрілості дитина потребує спеціального піклування, зокрема належного правового захисту, зокрема до і після народження. Декларація формулює 10 принципів, яких повинні дотримуватись батьки, окремі громадяни, органи державної влади для забезпечення дітям щасливого дитинства та можливості реалізувати передбачені цією Декларацією права і свободи на досягнення свого особистого блага та блага суспільства.

Історична значущість цього документа є беззаперечною. Проте проблема полягає в тому, що в контексті міжнародного права такі, серед інших, документи, як декларації міжнародних організацій, належать до так званого «softlaw» і у формально-юридичному аспекті не є тим непорушним правом, яке зобов'язує державу діяти в певний спосіб. Разом із тим, згадана Декларація на міждержавному рівні набула характеру універсального й ефективного механізму та інструменту захисту прав дитини⁸³.

Упродовж 1966 року ООН приймає низку важливих міжнародних пактів. Для досліджуваної категорії суб'єктів права особливо актуальним є Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права⁸⁴. Зокрема, ст. 10 цього документа формулює такі норми: сім'ї має бути надано охорону та допомогу; сім'ї з несамо-

⁸² Громадське здоров'я в епоху глобальних трансформацій проблеми правового регулювання

⁸³ Щорічна доповідь Уповноваженого про стан додержання та захисту прав і свобод людини в Україні за 2017 рік. *Сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/secretariat/docs/presentations/&page=3>.

⁸⁴ Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: міжнар. док. ООН від 16.12.1966. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042.

стійними дітьми підпадають під посилену увагу; матерям до і після пологів має надаватись особлива охорона та оплачувана відпустка; діти мають бути захищені від економічної та соціальної експлуатації.

Стаття 12 згаданого пакту визнає право кожної людини на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я. Безпосередньо раннього віку стосується вимога до держав-учасниць вживати заходів для скорочення мертвонароджуваності та дитячої смертності, забезпечення здорового розвитку дитини. Стаття 13 згадує про обов'язковість початкової освіти.

У 1989 р. було прийнято загальний спеціалізований міжнародний документ у сфері дитинства обов'язкової дії – Конвенцію про права дитини. Визнаючи цей документ, держави вже не сприймають дитину виключно як суб'єкта, який перебуває під владою батьків чи родини. Дитина стає самостійним суб'єктом права, визнається її правовий статус.

Цінність цього документа передусім полягає в тому, що він визначає права дитини. Крім того, в ньому окремо вказано на вагомість гарантій. Зокрема, ст. 4 містить норму, відповідно до якої держави зобов'язані вживати всіх законодавчих, адміністративних та інших заходів, необхідних для реалізації визначених у цій Конвенції прав. Для забезпечення економічних, соціальних і культурних прав держави-учасниці вживають таких заходів у максимальних межах наявних у них ресурсів і, за необхідності, в рамках міжнародного співробітництва»⁸⁵.

Існують також міжнародні документи, які регулюють окремі аспекти статусу дитини, зокрема перебування її в сім'ї. Декларація про соціальні та правові принципи, що стосуються захисту і благополуччя дітей, особливо у разі передачі дітей на виховання та їх усиновлення на національному і міжнародному рівнях (1986) встановлює гарантії прав дітей через їхній сімейний статус. Стаття 2 цієї Декларації містить справедливу тезу про те, що «благополуччя дитини залежить від благополуччя сім'ї». У ст. 4 це положення знаходить логічне продовження. Зокрема, в ній чітко вказу-

⁸⁵ Конвенція про права дитини: міжнар. док. ООН від 20.11.1989. *Зібрання чинних міжнародних договорів України*. 1990. № 1.

ється на те, що «якщо батьки не виявляють турботи про свою дитину або така турбота не є належною, то слід розглянути питання щодо піклування про дитину з боку родичів батьків дитини, про передачу дитини на виховання в іншу сім'ю або про усиновлення, або, в разі необхідності, про поміщення дитини в спеціальну установу»⁸⁶.

Декларація про захист жінок і дітей у надзвичайних обставинах та під час збройних конфліктів⁸⁷ націлена на гарантування прав цивільного населення під час збройного конфлікту. У документі визнається, що діти занадто часто зазнають тяжких страждань унаслідок збройних конфліктів та прирівняних до них дій. Незважаючи на те, що зазначені міжнародні норми визнаються державами, проблема залишається невирішеною. За даними ЮНІСЕФ, понад 34 млн дітей, що живуть в умовах конфліктів або надзвичайних ситуацій, не отримують необхідного захисту, зокрема 6,6 млн дітей у Ємені, 5,5 млн дітей у Сирії та 4 млн дітей у Демократичній Республіці Конго. На сході України приблизно 500 тис. дітей зазнають наслідків збройного конфлікту і потребують невідкладного захисту та гуманітарної допомоги, зокрема доступу до чистої питної води, безпечного середовища для навчання, якісної охорони здоров'я та психосоціальної підтримки⁸⁸.

Заслуговує окремої уваги такий міжнародний регіональний документ, як Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25 січня 1996 року. У преамбулі цієї Конвенції акцентовано увагу на вагомості гарантій прав дітей. Зокрема, йдеться про те, що права й інтереси дітей мають бути забезпечені, серед іншого, і в судо-

⁸⁶ Декларація про соціальні та правові принципи, що стосуються захисту і благополуччя дітей, особливо у разі передачі дітей на виховання та їх усиновлення на національному і міжнародному рівнях: міжнар. док. ООН від 03.12.1986. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_131.

⁸⁷ Декларація про захист жінок і дітей при надзвичайних обставинах та під час збройних конфліктів: міжнар. док. ООН від 14.12.1974. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_317.

⁸⁸ Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998. Т. 1: А–Г. 672 с.

вому процесі під час розгляду справ з питань сімейних відносин, що заторкують їхні інтереси⁸⁹.

Питання про працю дітей в дошкільному віці, на перший погляд, не є актуальним. Однак експлуатація дітей, їх рабство, продаж, примус до праці, включаючи і тих, які ще не досягли 6–7 років, є для багатьох країн, особливо «країн третього світу», нагальною проблемою. Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці № 182, що прийнята МОП 17 червня 1999 р., закликає держави вжити гарантій для «недопущення залучення дітей до найгірших форм дитячої праці та надання необхідної та належної прямої допомоги для припинення заняття дітей найгіршими формами дитячої праці, для їхньої реабілітації і соціальної інтеграції»⁹⁰.

Торгівля і сексуальна експлуатація дітей – це ще одна гостра проблема сучасного права. За даними останнього моніторингу стану дітей у світі, 300 млн дітей молодше п'яти років зазнали насильства⁹¹. У Протоколі про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності (прийнятий резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї від 15 листопада 2000 р.), вказано, що ефективність протидії торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і боротьби з нею, може бути забезпечена лише із застосуванням міжнародного підходу у країнах походження, транзиту і призначення, що включає заходи, спрямовані на запобігання такій торгівлі, покарання осіб, що займаються нею, і захист потерпілих від такої торгівлі, зокрема захист міжнародно визнаних прав людини⁹².

⁸⁹ Європейська конвенція про здійснення прав дітей: міжнар. док. Ради Європи від 25.01.1996. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135.

⁹⁰ Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці N 182: міжнар. док. МОП 17.06.1999. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_166.

⁹¹ Ending Childhood Statelessness: A Study on Latvia, 2015. *European Network on Statelessness: website*. URL: https://www.statelessness.eu/sites/www.statelessness.eu/files/Latvia_0.pdf.

⁹² Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності: міжнар. док. від 15.11.2000 (в ред. від 04.02.2004).

Враховуючи глобальний характер проблеми експлуатації дітей, 2000 року ООН прийняла Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії, за яким кожна держава-учасниця має забезпечити, щоб такі негативні дії були повною мірою охоплені національним кримінальним правом, незалежно від того, чи були ці злочини вчинені на національному або транснаціональному рівні, в індивідуальному чи організованому порядку. Акти такого характеру існують і на європейському рівні. Це, зокрема, Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (2007)⁹³.

Національне законодавство ґрунтується на згаданих вище міжнародних стандартах і міжнародних нормах та орієнтоване на найкращу охорону і захист прав дитини. Комплексний механізм державного гарантування складається з багатьох взаємопов'язаних компонентів:

- правовий механізм: прийняття нормативно-правових актів, рішень органів державної влади, місцевого самоврядування, спрямованих на формування і реалізацію державної програми охорони та захисту дітей; розробка і прийняття державних цільових програм;
- організаційний механізм: діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, структурних підрозділів та колегіальних органів, що займаються проблемами дітей та діють у сфері охорони дитинства;
- інформаційний механізм: проведення щорічних слухань про становище дітей; різнопланові дослідження з проблем дітей; здійснення моніторингу у сфері охорони дитинства; інформування громадськості з питань формування та реалізації програми; вплив медіа-простору, статусу дітей на окупованій території та у зоні ведення воєнних дій, переміщених дітей;

База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789.

⁹³ Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства: міжнар. док. від 25.10.2007. База даних «Законодавство України» / ВР України. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/994_927.

- соціальний механізм: діяльність національних організацій, дитячих та спортивних громадських організацій, соціальних та інших громадських інституцій в інтересах дітей;
- фінансовий механізм: виділення в державному і місцевому бюджетах цільових коштів на фінансування реалізації інтересів дітей.

Конституційно-правові гарантії, що містяться в конституційних нормах, мають провідне значення. Вони забезпечують регулювання найбільш важливих суспільних відносин. Подібно до того, як конституційне право займає чільне місце в системі національного права, конституційно-правові гарантії відіграють визначальну роль у всій системі юридичних гарантій.

Проаналізуємо практику країн Європи. Лише три держави-члени Ради Європи не мають конституційного положення про статус дітей: Франція, Норвегія та Великобританія. Конституції 43 держав-членів Ради Європи містять положення, що стосуються дітей або їхніх прав у певній формі. Зокрема, найпоширенішим з них є право на освіту. У семи державах (Боснія і Герцеговина, Кіпр, Данія, Ліхтенштейн, Люксембург, Монако та Нідерланди) положення про освіту є єдиним конкретним положенням конституцій. У 18 конституціях закріплено положення про рівний статус дітей, а 17 держав-членів визнають право дітей на захист від економічної експлуатації. Третім специфічним для дитини правом, яке безпосередньо визначено на конституційному рівні, є право на захист від шкоди. Хоча деякі конституції відносять дітей до уразливої групи, що потребує особливого захисту.

Завданням національного законодавства про охорону дитинства визначено «розширення соціально-правових гарантій дітей, забезпечення фізичного, інтелектуального, культурного розвитку молодого покоління, створення соціально-економічних і правових інститутів з метою захисту прав та законних інтересів дитини в Україні»⁹⁴.

Концептуальним є Закон України «Про охорону дитинства». Відповідно до нього охорона дитинства в Україні є стратегічним

⁹⁴ Про охорону дитинства: Закон України № 2402-III від 26.04.2001. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст. 142.

загальнонаціональним пріоритетом. Основні положення державної політики у цій сфері орієнтовані на забезпечення найкращих інтересів дитини через реалізацію прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист, всебічний розвиток та виховання в сімейному оточенні⁹⁵.

Така позиція є характерною для національних актів багатьох держав. Зокрема, у ст. 9 акта «Діти і молоді люди» Австралії зазначається, що «у будь-яких діях або рішеннях, що стосуються конкретної дитини або молодої людини, безпека і добробут дитини чи молодої людини мають першорядне значення»⁹⁶. Нормативний акт визначає принципи та основні засади статусу дітей, права та свободи дитини, аспекти охорони та захисту сімей з дітьми і дітей у сім'ях, встановлює аспекти взаємодії людини і суспільства, зокрема в освітній сфері, залучення дітей до опанування історичного та культурного спадку, встановлюють категорії людей, які потребують особливого захисту держави, вказують на відповідальність за порушення законодавства у сфері дитинства.

Перевагами цього закону, на нашу думку, є те, що він визначає основні стандарти у сфері охорони і захисту дитинства, дає тлумачення низці термінопонять, встановлює систему заходів щодо охорони дитинства в Україні, визначає основні права дитини, розглядає правові аспекти виховання дитини в сім'ї. Загалом позитивно оцінюючи вказаний документ, звернемо увагу на ряд недоліків:

- відсутність конкретики, перевантаженість свого роду «декларативними гаслами»;
- змістові повтори і дублювання інших спеціалізованих актів, зокрема Сімейного кодексу України, законів України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», «Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю» та іншими;

⁹⁵ Про охорону дитинства: Закон України № 2402-III від 26.04.2001. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст. 142.

⁹⁶ Children with Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender Parents Facts for Families. *Fact for families*. 2013. No. 92. P. 2.

- відсутність диференційованого підходу до визначення статусу дітей різних вікових груп, тобто урівнюються статуси новонароджених дітей, дітей старшої дошкільної групи, шкільної групи та підлітків. Вочевидь, такий підхід спричиняє невиправдано узагальнену дію закону;
- акцент лише на основних правах та свободах дитини, поряд із тим, залишення поза увагою інших вагомих прав цієї групи суб'єктів права;
- невизначеність гарантій прав або відсилання до інших нормативно-правових актів, які мають гарантувати певне право, що своєю чергою спричиняє прогалини в регулюванні або ж утруднює пошук відповідної правової норми.

Правовий статус дітей, що опинилися в складному соціальному становищі, регулюється також спеціалізованими актами.

Сферу освіти для цієї категорії осіб регулює загальний нормативний акт – Закон України «Про освіту» та спеціальний законодавчий акт – Закон України «Про дошкільну освіту»⁹⁷. У ст. 11 Закону України «Про освіту» дошкільну освіту визначено як первинну складову цілої системи освіти і, серед іншого, вказано на роль батьків в освітньому процесі. Характерною рисою дошкільної освіти як юридичної гарантії розвитку та виховання дитини є поєднання зусиль держави та батьків. При цьому визначається, що пріоритетною є роль саме останніх. Вони не лише мають право на виховання, але й обов'язок. Законодавство закріплює за ними відповідальність за здобуття дітьми дошкільної освіти. Для цього їм надано можливість обирати способи та форми здобуття освіти дітьми. Держава ж через публічні органи забезпечує освітній дошкільний процес, тобто створює організаційні та фінансові гарантії для реалізації права дитини.

Спеціалізований закон про дошкільну освіту структурований таким чином, що має можливість регулювати ширшу сферу, ніж виключно освіту дітей; він містить основні поняття, принципи та методи державного визнання статусу дітей молодшої вікової категорії. Зокрема, у статтях 4, 5 Закону визначено такі державні гара-

⁹⁷ Про дошкільну освіту: Закон України № 2628-III від 11.07.2001. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 49. Ст. 259.

нтії: всебічна допомога сім'ї у розвитку, вихованні та навчанні дитини; забезпечення доступності і безоплатності дошкільної освіти; забезпечення Базового компонента дошкільної освіти; піклування про збереження та зміцнення здоров'я, психологічний і фізичний розвиток дітей; сприяння розвитку та збереженню мережі закладів дошкільної освіти; забезпечення рівності типів і форм власності закладів.

Дошкільна освіта спрямована не тільки на виховання молодшого покоління, а й, головне, на розкриття з раннього віку задатків, нахилів, уподобань дитини. Вагомим є виховання моральних цінностей та набуття життєвого досвіду, «виховання у дітей любові до України, шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій і звичаїв, державної мови, регіональних мов або мов меншин та рідної мови, національних цінностей Українського народу, а також цінностей інших націй і народів, свідомого ставлення до себе, оточення та довкілля» (ст. 7 Закону України «Про дошкільну освіту»).

Однак підзаконний нормативний акт, що покликаний розширювати законодавчо встановлені норми, має, на нашу думку, суттєвий недолік. Передусім є важливим встановити той початковий рівень знань, розуміння та навиків, які необхідні дитині в сучасному середовищі для здобуття подальшої освіти. Якщо закон декларує низку вагомих положень, зокрема зазначену вище потребу виховання, здобуття моральних цінностей, соціалізацію, засвоєння традиційних культурних патернів, мови, толерантного ставлення тощо, то підзаконний акт має предметно розширювати визначені законодавчі засади. Натомість Національна рамка кваліфікацій, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1341⁹⁸], на нульовому рівні кваліфікації визначає виключно два компоненти – володіння елементарними загальні знання про себе та довкілля та розуміння найпростіших причинно-наслідкових та просторово-часових зв'язків.

Підсумовуючи, вважаємо за доцільне зробити такі зауваги.

⁹⁸ Про затвердження Національної рамки кваліфікацій: затв. Постановою Кабінету Міністрів України № 1341 від 23.11.2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-%D0%BF#n12>.

По-перше, є очевидною розбіжність між задекларованими у законі та підзаконному актах положеннями щодо регулювання діяльності у сфері забезпечення прав осіб дошкільного віку.

По-друге, нормативно закріплений рівень оволодіння знаннями для таких дітей, особливо старшого дошкільного віку (5–6 років) є незначним, оскільки вказані рамки кваліфікації не відповідають запитам початкового шкільного середовища. Тому, з огляду на глобалізаційний характер розвитку людства, жорстку конкуренцію та міжнародну інтеграцію, вочевидь є необхідним включити до рамкової кваліфікації нульового рівня такі складові: елементарні інформаційні знання; початкові знання іноземної мови; навички комунікації у дитячому середовищі та з дорослими; основи поваги до національних традицій та любові до Батьківщини; основи безпечної поведінки (особливо актуалізується в час військово-політичної кризи в державі).

Необхідність оновлення законодавства у сфері дітей загалом усвідомлюється і на державному рівні. Постановою Кабінету Міністрів України від 30 травня 2018 р. № 453 затверджено Державну соціальну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року. Виконання програми, на думку її авторів, дозволить досягти таких цілей: «удосконалити державну систему захисту прав та інтересів дітей, у тому числі дітей з інвалідністю, інтегрування їх у соціум; поліпшити становище сімей з дітьми, мінімізувати ризики нена належного виховання дітей у сім'ях та вилучення з них дітей; створити дружнє до дітей середовище в суспільстві відповідно до міжнародних зобов'язань; забезпечити для дітей доступність всіх видів якісної медичної допомоги, починаючи з народження; забезпечити не менш як на 95 відсотків імунізацію дітей першого року життя; забезпечити розвиток ефективного, доступного та доброзичливого освітнього середовища, спрямованого на розвиток дитини, її талантів, розумових і фізичних здібностей; реалізувати право кожної дитини-сироти і дитини, позбавленої батьківського піклування, на виховання в сім'ї; оптимізувати систему захисту прав та інтересів дітей, які постраждали від жорстокого поводження, зокрема експлуатації та сексуального насильства, забез-

печивши охоплення 100 відсотків таких дітей необхідною допомогою; модернізувати систему захисту прав та інтересів дітей, які вчинили правопорушення, шляхом удосконалення превентивних заходів, знижуючи щороку рівень рецидивної злочинності на 2 відсотки; забезпечити раннє виявлення соціальних проблем, запобігання порушенням прав дитини шляхом удосконалення системи соціальних послуг у територіальних громадах; запровадити дієвий механізм урахування думки дитини під час розв'язання питань, що стосуються її життя, збільшивши кількість дітей, охоплених різними формами громадської діяльності, до 30 відсотків»⁹⁹. Високо оцінюючи намагання держави створити дружнє середовище для дитини (особливо у сфері охорони здоров'я), все ж таки змушені констатувати, що багато актуальних напрямів у цільовій програмі не висвітлено. Зокрема, не приділено належної уваги:

- підтриманню стратегії раннього розвитку дитини;
- акцентуванню на стратегії грудного вигодовування дитини;
- підтриманню дошкільної освіти;
- вихованню толерантності в дитячому середовищі, починаючи від дітей з перших років життя;
- актуалізації здорового способу життя з раннього віку, активізації спортивних та фізичних заходів;
- патріотичному вихованню дітей, прищепленню їм з раннього віку ментальних цінностей народу та нації;
- забезпеченню рівності дітей незалежно від народження, зокрема тих, що народжені з використанням новітніх досягнень біомедицини;
- подоланню проблеми примусової безоплатної праці дітей в домашньому господарстві.

Отже, низка нагальних питань не увійшли в коло пріоритетів державної політики у сфері дітей.

Окрім того, невирішеною залишається окреслена вище проблема відсутності диференційованого підходу до визначення ста-

⁹⁹ Про затвердження Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року: Постанова КМУ № 453 від 30.05.2018. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/453-2018-%D0%BF>.

тусу і відповідних гарантій прав дітей різних вікових груп. Наголошуємо, що методологічний підхід, який ґрунтується на зрівнюванні становища дітей різних вікових груп, є абсолютно неприйнятним. Неможливо, застосовуючи однакові прийоми, методи, критерії тощо, регулювати статус майже зрілої особистості (17–18 років) та щойно народженого немовляти. Тому створення спеціалізованого нормативного акта, що стосується дітей молодшої вікової групи, є нагальною потребою. Таким нормативним актом, на нашу думку, має стати Закон України «Про правовий статус дітей дошкільного віку в Україні». Пропонуємо структурно-змістовий опис цього закону:

1. Визначення понять.
2. Принципи правового регулювання статусу дітей дошкільного віку.
3. Правове регулювання статусу ембріону та плоду.
4. Статус новонароджених дітей.
5. Права дітей дошкільного віку.
6. Гарантії реалізації прав осіб дошкільного віку.
7. Сімейна опіка і піклування для дітей дошкільного віку.
8. Ранній розвиток дитини.
9. Виховання та освіта дітей дошкільного віку.
10. Дитина дошкільного віку у соціально-економічних, політичних, духовних та інших суспільних процесах.
11. Охорона та захист дитини від екологічних, соціальних, інформаційних загроз.
12. Діти, народжені з використанням новітніх досягнень біомедицини.
13. Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування.
14. Діти дошкільного віку з особливими потребами.
15. Діти та інститути громадянського суспільства.

Прийняття спеціалізованого нормативного акта сприятиме: розвитку молодого покоління відповідно до сучасних соціальних запитів; охороні та захисту дитинства з раннього віку; розвитку освітньо-виховного середовища; створенню умов для інтелектуального, морального, фізичного розвитку дітей раннього віку; кон-

солідації зусиль держави на всіх рівнях та громадянського суспільства для створення належного дружнього середовища для дітей.

З огляду на те, що законотворчий процес є тривалим та трудомістким, а питання потребує негайного регулювання, короткостроковим його вирішенням може стати удосконалення чинного нормативного акта – Закону України «Про охорону дитинства». Пропонуємо включити до нього Розділ III–А «Статус дітей дошкільного віку», в якому більшою або меншою мірою висвітлити зазначені вище питання.

Зауважимо, що визначені в Конституції права та свободи людини і громадянина застосовувані і до дітей. Крім того, Основний Закон містить цілу низку статей, які стосуються статусу дитини. Зокрема, ч. 3 ст. 51 визначає: «Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою»¹⁰⁰. З цього положення можна зробити висновок про те, що сімейні цінності охороняються державою. У контексті нашого дослідження варто відмітити як позитивний факт наявність у Конституції України окремої статті (ст. 52) щодо статусу дітей. Проте згадана стаття присвячена виключно аспектам рівності, захисту від насильства та опіки над сиротами. Також звертає на себе увагу ст. 53, в якій регулюються питання доступності та безоплатності дошкільної освіти.

Варто акцентувати, що рівень абстрактності конституційно-правових норм не є свідченням їх недосконалості. У цьому проявляється особливість конституційно-правових норм, які покликані регулювати суспільні відносини шляхом закріплення найбільш загальних установок суспільного життя. Це зумовлює необхідність їх конкретизації в нормах з меншим рівнем абстрактності, тобто на рівні нормативно-правових актів спеціального спрямування.

Щодо згаданих вище конституційних норм, застосовуваних у сфері дитинства, зазначимо, що вони можуть бути доповнені або уточнені. Зокрема, було б цілком логічним, якби ст. 52 Конституції України мала б ширшу сферу узагальнення, з можливою подальшою конкретизацією. Тому пропонуємо доповнити її такою нормою: «Законні інтереси дитини мають найвищу соціальну цін-

¹⁰⁰ Конституція України: Закон України № 254к/96-ВР від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30, ст. 141.

ність». Ця норма повинна бути розташована на початку статті. Ми наполягаємо саме на такій конструкції, оскільки вона не лише виступає додатковою нормою, а й змінює стратегічні підходи, визначені в Конституції. З огляду на те що ст. 51 не розглядає дитинство окремо від сім'ї, материнства та батьківства, то пропонуване нами положення буде вказувати на першість саме дитинства у випадку виникнення конфлікту інтересів.

Доцільність нашої пропозиції підтверджується результатами опитування двадцяти європейських омбудсменів з прав дітей, наведеними у звіті Венеціанської комісії. Показово, що переважна більшість опитаних вказала на той факт, що якщо права дітей чи норми, пов'язані із цим, включено в Конституцію, то становище дітей стає більш помітним, і забезпечення прав дітей буде більш оперативним у правовому та політичному плані¹⁰¹.

Разом із тим варто визнати, що більшості актів про права людини, в яких закріплено юридичні гарантії прав осіб дошкільного віку, притаманний такий недолік, як відсутність ефективного механізму їх реалізації. Цей недолік є характерним і для національних, і для міжнародних актів. Доводиться констатувати, що механізм реалізації прав дітей залишається недосконалим, право на соціальний захист зазвичай має декларативний характер. Попри те, що вагомість юридичних гарантій прав осіб дошкільного віку визнається загалом беззаперечно, забезпечення ефективності зазначених гарантій залишається відкритим питанням.

¹⁰¹ Roback Morse J. Executive Summary and Summary of Research Results Children and Same Sex Parenting. *Living the Truth in Love: Courage International Conference*. The Ruth Institute. 2 October 2015.

Розділ 3

ВПЛИВ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ЧИННИКІВ НА СТАТУС ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

3.1 Проблеми інституту громадянства дітей дошкільного віку

Громадянство – це правовий зв’язок, який формалізує членство особи в громаді, забезпечує захист, права, розширення можливостей, надає відчуття загального прийняття та причетності до життя громади. У ст. 15 Загальної декларації прав людини вказано, що кожна особа має право на громадянство. Надаючи громадянство, держава визнає суверенне право народу на захист та піклування з боку державних інституцій та органів. Найбільш поширене наукове визначення громадянства зводить цей юридичний феномен до правового зв’язку між людиною та державою. Закон України «Про громадянство» також визначає його як взаємозв’язок між державою та особою, зокрема вказується, що цей зв’язок «знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов’язках»¹⁰². На широкоспекторності цієї категорії та її відмінності від національної приналежності акцентовано у ст. 2 Європейської конвенції про громадянство від 6 листопада 1997 р. У згаданому акті цей інститут означає «правовий зв’язок між особою та державою без зазначення етнічного походження особи»¹⁰³.

Відповідно до міжнародного права, більшість прав людини не залежить від національності. Це повною мірою стосується забез-

¹⁰² Про громадянство України: Закон України № 2235-III від 18.01.2001. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 13, ст. 65.

¹⁰³ Європейська конвенція про громадянство: док. Ради Європи № ETS N 166 від 06.11.1997. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/994_004.

печення прав дітей. Проте на практиці відсутність громадянства часто суттєво заважає здійсненню широкого кола прав людини. Громадянство полягає у взаємодії держави й особи, в узгодженні їхніх прав та обов'язків. У демократичному суспільстві акцент робиться на захисній функції держави, яка не тільки встановлює загальнообов'язкові правила поведінки і контролює їх виконання, але й перманентно функціонує заради забезпечення прав, свобод і законного інтересу кожної людини.

Сьогодні право на набуття громадянства є універсальним правом кожної дитини, яке закріплено у Конвенції про права дитини та численних інших нормативних актах щодо прав людини. Зокрема, ст. 7 Конвенції вказує на те, що «дитина має бути зареєстрована зразу ж після народження і з моменту народження має право на ім'я і набуття громадянства». Отже, важливим є те, що в Конвенції зроблений акцент не тільки на обов'язковості громадянства, але й на тому, що обов'язком держави є його забезпечення з моменту народження. Стаття 8 Конвенції також захищає право дітей на збереження своєї ідентичності, зокрема національності.

Серед інших норм слід згадати ст. 5 Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, яка забороняє расову чи етнічну дискримінацію, зокрема у сфері громадянства, і ст. 9 Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, яка встановлює рівні права чоловіків і жінок, зокрема щодо передачі національності їхнім дітям.

Європейська конвенція з прав людини оформує основу захисту прав людини в Європі. Хоча цей документ прямо не визнає права на національність, громадянство визнано в ньому елементом соціальної ідентичності людини, що застосовується в практиці Європейського суду з прав людини. У деяких ситуаціях відмова у громадянстві або невизначеність щодо можливості отримання визнання громадянства може спричинити порушення права на повагу до приватного життя, яке захищається відповідно до ст. 8 ЄКПЛ.

Діти загалом, тим більше діти дошкільного віку, потребують особливої уваги з боку держави. Тому громадянство як гарантія

правового статусу дитини виступає важливою державною гарантією. Відсутність зв'язку з державою означає відсутність доступу до інших правових гарантій. Відсутність громадянства в широкому розумінні означає відсутність майбутнього для дитини, породжує нерівність та створює можливість для дії дискримінаційних чинників.

Здавалось би, в суспільстві, де питання громадянства є визначеними та загалом погодженими практично пів століття тому, не залишилося суттєвих прогалин в окресленій сфері. Проте статистика, міжнародні моніторингові звіти та доповіді громадських організацій засвідчують протилежне. Сьогодні тільки в Європі налічується понад 600 тисяч осіб без громадянства¹⁰⁴. До слова, однією з прогалин є відсутність єдиних методологічних підходів до ведення та аналізу відповідної статистики, тому у різних державах Європи ці дані формуються по-різному. У Швеції, наприклад, статистика фіксує загальну кількість дітей без громадянства – 8,974 осіб, а у Великобританії їх лише кілька десятків. Також багато дітей, які не є зареєстрованими. Зазвичай, це територія Південно-Східної Європи. Почасти проблеми зумовлені відсутністю доступу до документації, що призводить до неможливості встановити або підтвердити громадянство дітей ромської національності. Деякі неточності пов'язані зі зміною законодавства та оновленням підходів до аналізу цієї проблеми. За останнім переписом населення (2001 рік) кількість дітей без громадянства сягала аж 17 517 осіб. Проте не зрозуміло, скільки дітей-апатридів в Україні сьогодні.

Відсутність належної уваги до цієї проблеми спричиняє те, що немає аналітичних, офіційних даних саме про дітей. Однак є підстави стверджувати, що в сучасних умовах суттєво збільшилось кількість осіб вказаної категорії. Цей факт можна пояснити міграційними процесами, військовими конфліктами, економіко-глобалізаційними факторами, що в сукупності виявляє низку проблем, пов'язаних з інститутом громадянства. Вони зумовлені, зазвичай, різними підходами національних держав до визначення особ-

¹⁰⁴ No child should be stateless. European Network on Statelessness. *European Network on Statelessness: website*. URL: <https://www.statelessness.eu>.

ливостей набуття та втрати громадянства, а також новими викликами суспільної реальності.

Акцентуємо на основних проблемах у сфері громадянства дітей дошкільного віку.

Недосконалість національного законодавства. Європейська мережа громадянства (об'єднала зусилля понад 40 країн), аналізуючи законодавчу базу країн Європи, визначила, що практично в половині з них існують суттєві недоліки у сфері забезпечення прав у сфері громадянства. Наприклад, Данія та Австрія, незважаючи на рекомендації, зберегли закони, що дискримінують дітей, народжених поза шлюбом. Норвегія не передбачає жодних гарантій надання громадянства для дітей, народжених без громадянства на її території. Багато країн мають лише часткові гарантії, таким чином не виконують свої міжнародні зобов'язання. У спільному *Позиційному документі з Рекомендаціями щодо ліквідації безгромадянства в Європі, прийнятому 2014 року*, європейська громадськість закликає держави вжити належних заходів для недопущення залишення дитини без громадянства¹⁰⁵.

Дискримінація у сфері громадянства за гендерною ознакою. Держави зобов'язані надати громадянство дитині, яка народжена на їхній території, у випадку, коли батьки не мають громадянства або їх національність невідома. Однак така гарантія не враховує всіх обставин. Це стосується становища матерів у країнах, які не визнають право жінок надати своїм дітям громадянство на рівних з чоловіками умовах¹⁰⁶. Нині у світі налічується 27 таких держав (серед них Сирія, звідки йде найбільший потік мігрантів у Європу). Діти одиноких матерів у цих країнах стикаються з ризиком залишитися без громадянства.

Прогалини у застосуванні принципу, що встановлює передачу громадянства від батьків. Не у всіх випадках застосування такого принципу захищає найкращі інтереси. У деяких країнах існують

¹⁰⁵ Francis D. A. Teacher positioning on the teaching of sexu aldiversity in South African schools. *Culture, Health & Sexuality: An International Journal for Research, Intervention and Care*. 2012. № 14 (6). P. 597–611.

¹⁰⁶ Buchmann C. Getting ahead in Kenya: Social capital, shadow education and achievement. *Schooling and social capital in diverse cultures*. Amsterdam: JAI Press, 2002. P. 133–159.

закони, які визначають втрату громадянства на підставі довгострокового проживання за кордоном, навіть якщо не було набуто нової національності. У таких випадках батьки-біженці не мають громадянства для передачі дітям. Тому вагомою є гарантія, за якою б їхні діти залежали від країни народження, щоб одержати громадянство при народженні. Для подолання зазначеної проблеми держави мають процесуально і нормативно гарантувати набуття громадянства дітьми, народженими на їхніх територіях.

Додаткові вимоги, що ускладнюють процедуру отримання громадянства. Йдеться, наприклад, про національний закон, який передбачає, що дитина повинна повернутися в країну батьків та там тимчасово перебувати для отримання громадянства. В інших випадках додаткові вимоги повинні бути виконані дитиною, яка народилася поза батьківщиною громадянства, щоб успадкувати цю національність. Наприклад, Колумбія надає громадянство дітям, народженим за кордоном, залежно від завершення консульського реєстраційного процесу, якого батьки-біженці можуть не дотриматись, побоюючись за своє життя.

Прогалини у визначенні статусу дітей, що народжені в міжнародних водах. У судовій практиці Мальти були справи, пов'язані з такими ситуаціями, що виявило певні недоліки в мальтійському законодавстві щодо запобігання «безгромадянству». Мальтійське відомство Комісара у справах дітей, рекомендувало змінити закон, щоб передбачити гарантію громадянства дітей, народжених у міжнародних водах на незареєстрованому судні, які припливли до Мальти. Однак у такий прогресивний спосіб проблему було вирішено лише в цій країні. Законодавство Італії, Греції, Іспанії, які приймають найбільшу частку біженців, що прибувають морем, визначає можливість отримання громадянства тільки після досягнення особою повноліття. Варто наголосити, що для забезпечення права дитини на громадянство, з огляду на фундаментальний принцип дотримання найкращих інтересів дитини, у статтях 3 і 7 Конвенції про права дитини встановлено, що дитину не можна залишати без громадянства протягом тривалого періоду: дитина повинна набутися громадянства з народження або якомога швидше після народження.

Покладання виключних повноважень вчиняти процесуальні дії, пов'язані з громадянством дітей, на батьків. На нашу думку, держава не може пов'язувати набуття дітьми громадянства з рішенням батьків. Наприклад, у Латвії опитування продемонструвало, що 15% батьків-«негромадян» не були готові подати заяву на отримання громадянства для своїх дітей, при цьому закон вимагав саме таких дій. У законодавстві деяких країн встановлено норму щодо згоди обох батьків для доступу до громадянства. Це спричиняє ситуації, коли саме через бездіяльність батьків діти можуть залишитися без громадянства.

Проблеми у процедурі встановлення громадянства. У низці європейських країн феномен реєстрації дітей із зазначенням «національність невідома» досяг тривожних масштабів. У багатьох такий статус залишається від народження до повноліття. Це суперечить міжнародному принципу, який захищає право кожної дитини набувати громадянство. Крім того, такий підхід не відображає кращих інтересів дитини, оскільки тривалий час залишається невизначеною частина їхньої ідентичності. Є доцільним встановити, щоб такий період не перевищував п'яти років. Окрім затягування строків існує ще одна процедурна прогалина. Приміром, у Фінляндії, окрім категорій «дитина без громадянства» і «національність невизначена», існує ще одна – «очікує роз'яснення». Це формулювання найчастіше використовується для реєстрації дітей, народжених у Фінляндії, статус громадянства яких очікує на розгляд; 92,6% осіб, зареєстрованих з таким статусом, були діти від народження до чотирьох років.

Недосконалість забезпечення права на громадянство ілюструє випадок, описаний в іноземних джерелах. Народжена в Польщі Марися, незважаючи на те, що ніколи не виїжджала з країни та живе з прийомними батьками саме там, все ж вважалась такою, що має невизначене громадянство. Аргументом відмови у наданні Марисі громадянства було тільки свідчення лікарів пологового будинку, що нібито генетична мати дівчини була румункою. Тому польська влада припускала, що Марися румунка, а Румунія відмовилася визнавати громадянство дівчини. Такий невизначений статус дівчина мала аж до 17 років, коли за окремою дискреційною

процедурою за розпорядженням Президента Польщі їй було надано громадянство¹⁰⁷. Отже, діти, які були залишені чи походження яких не відоме, ризикують на тривалий час залишитися без громадянства.

3.2 Гарантії прав осіб дошкільного віку у нетрадиційних сім'ях

Сім'я є основним елементом суспільства, основою соціалізації дитини, особливо у ранні роки життя. Сімейна сфера життя, як і всі інші суспільні відносини, також зазнає змін з огляду на глобалізаційні процеси. В основному цінності сімейного життя зберігаються, проте певні сучасні тенденції зачіпають і сімейне життя, спричиняючи видозміни. Здебільшого вони пов'язані з економічними чинниками, міграційними процесами, подоланням дискримінації за гендерною та сексуальною ідентичністю, розвитком біомедицини та біотехнологій, зміною в шлюбних і дошлюбних відносинах, підвищенням уваги до прав жінок.

Отже, змінюються традиційні уявлення у шлюбно-сімейній сфері. Тому особливо актуальним стає аналіз статусу дітей в нетрадиційних сім'ях (уперше такий термін запропонував американський психотерапевт В. Сатир). До них ми будемо відносити сім'ї:

- які фактично перебувають у шлюбно-сімейних відносинах, виховують дітей, при цьому не зареєстровані юридично. «Структурні зрушення у народжуваності за ознакою шлюбного стану матері значною мірою обумовлені не тільки підвищенням власне позашлюбної дітородної активності, а й сучасними особливостями перебігу процесів шлюбності і розлучуваності, формування шлюбно-сімейного складу населення. Йдеться, зокрема, про розповсюдження в останні 10–15 років незареєстрованих (консенсуальних) шлюбів в Україні, які, виходячи з досвіду західних країн, матимуть тенденцію до подальшого поширення. Тож можна припустити, що сукупність позашлюбних народжень представлена

¹⁰⁷ Ending Childhood Statelessness: A Study on Poland, 2015. *European Network on Statelessness: website*. URL: <https://www.statelessness.eu/resources/ending-childhood-statelessness-study-poland>.

не тільки народженнями у самотніх жінок, а й тими ново-народженими, батьки яких перебувають у консенсуальному шлюбі»¹⁰⁸;

- сім'ї, які мають нетрадиційну структуру, тобто одностатеві пари та транссексуали. Структура таких сімей різноманітна. Лесбійські жінки та геї можуть стати батьками у різний спосіб. Деякі з них стають батьками в контексті гетеросексуальних відносин перед зміною своєї орієнтації. Інші лесбійки та геї стають батьками в контексті існуючої ідентичності лесбіянок і геїв. Наприклад, жінки-лесбіянки можуть зачати дітей за допомогою відомих чи невідомих донорів, при цьому донори можуть виконувати різні ролі (друг родини, батько). Лесбійські пари можуть призначати одного члена бути біологічною матір'ю всіх своїх дітей, або вони можуть змінювати ці ролі, одна з яких виконує функції біологічної матері для однієї дитини, а інша – біологічної матері для іншої дитини. Гей-чоловіки можуть мати дітей, які є біологічно пов'язаними з ними через донорство яєць і сурогатне материнство. Не тільки розвиток біомедицини забезпечив можливості для такої категорії осіб, але й розвиток права, оскільки у багатьох державах дозволено усиновлення для таких пар, хоча на практиці їх розглядають як «усиновлювачів останньої інстанції». Загалом, діти є переважно у лесбійських парах. Так, за статистикою Австралії, таке співвідношення становить приблизно 1:3 (zareєстровано 33 714 одностатевих пар, і близько 11% австралійських геїв і 33% лесбіянок мають дітей). У Канаді, за даними останнього перепису населення, співвідношення 1:4 (80,3% – жіночі одностатеві пари з дітьми, 19,7% – чоловічі)¹⁰⁹.

Стаття 12 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод визначає право на шлюб, формулюючи його таким чином: «Чоловік і жінка, що досягли шлюбного віку, мають право на

¹⁰⁸ Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні / за кер. Е. М. Лібнової. Київ: АДЕФ-Україна, 2008. с. 36

¹⁰⁹ Statistics Canada, 2011. Census of Population, Statistics Canada catalogue, No. 98-312-XCB2011046. URL: <http://bit.ly/S51y3Y>.

шлюб і створення сім'ї згідно з національними законами, які регулюють здійснення цього права». ЄСПЛ, що уповноважений розглядати спори з приводу вказаної конвенції, у багатьох казуальних рішеннях класично трактує поняття сім'ї через шлюб протилежних статей. Вказані рішення зазвичай датовані минулим століттям («Rees v. the UK» «Ріс проти Сполученого Королівства» (1986), «Sheffield and Horsham v. the UK» «Шеффілд і Хоршам проти Великобританії» (1998)). Також наголошується на необхідності юридичного визнання шлюбу та на критеріях його дійсності («Abdulaziz, Cabaleset Balkandali v. UK» («Абдулазіз, Кабалез і Балкандалі проти Великобританії» (1985), «Berrehab v. The Netherlands» «Беррехаб проти Нідерландів» (1988)).

Грунтовний аналіз практики ЄСПЛ дає нам підстави стверджувати, що зміни в розумінні шлюбно-сімейних відносин з огляду на глобалізаційні процеси відбувалися у два етапи.

Перший етап – це розуміння сім'ї не як виключно юридично зареєстрованого союзу, але й фактичних шлюбних відносин без офіційної державної реєстрації, та визнання права таких сімей на батьківство. Вказана практика стосувалася різностатевих пар. Суд визнає, що шлюб може охоплювати й фактичні сімейні зв'язки, якщо їх учасники проживають разом без укладення шлюбу. Дитина, народжена від таких відносин, є *ipsojure* частиною цього сімейного союзу з моменту її народження і завдяки самому факту її народження (§ 43 рішення Суду у складі Великої палати у справі «Ельсхольц проти Німеччини» («Elsholz v. Germany»)) (справа № 25735/94, ECHR 2000-VIII); § 44 рішення Суду у справі «Кіган проти Ірландії» («Keegan v. Ireland»)) від 26.05.1994 (Серія А № 290), а також § 56 рішення Суду у справі «Джонстон та ін. проти Ірландії» («Johnston and Others v. Ireland»)) від 18.12.1986 (Серія А № 112)).

Другий етап презентує ціла низка справ, що стосуються дискримінації за статевою ознакою. Уперше питання зміни сутності шлюбу в контексті статі стосувалося транссексуалів. У § 100–104 рішення Суду у справі «Гудвін проти Сполучених Штатів» («Goodwin v. United Kingdom»)) Суд дещо змінив цю практику. Він вважав, що терміни, використані у ст. 12 Конвенції, які вказували

на право чоловіка та жінки на укладення шлюбу, вже не слід було розуміти як такі, що визначають стать за суто біологічним критерієм. У тому контексті Суд зазначив, що відбулися значні соціальні зміни в інституті шлюбу з часу прийняття Конвенції. Більше того, Суд посилався на ст. 9 Хартії основоположних прав Європейського Союзу, формулювання якої відрізнялося від формулювання ст. 12 Конвенції. Зрештою, Суд вказав на поширене прийнятне ставлення до шлюбу транссексуалів у зміненій статі. Підсумовуючи, Суд встановив, що відсутність можливості для прооперованого транссексуала укласти шлюб у зміненій статі порушувала ст. 12 Конвенції¹¹⁰.

Показовою є справа «Шальк і Копф проти Австрії» («Schalk and Kopf v. Austria»). «У конституційній скарзі заявники стверджували, що відсутність юридичної можливості укладення між ними шлюбу становила порушення їхнього права на повагу до приватного та сімейного життя і принципу недискримінації. Вони доводили, що поняття шлюбу розвивалося з часу набуття чинності Цивільним кодексом 1812 року. Зокрема, народження дітей та надання їм освіти вже не були невід’ємними складовими шлюбу. За сучасних умов шлюб є радше постійним союзом, що охоплює всі аспекти життя. Не було об’єктивного виправдання для ненадання права одностатевим парам укладати шлюб, тим більше що Європейський суд з прав людини визнав, що відмінності, які ґрунтуються на статевій орієнтації, вимагають особливо вагомого обґрунтування. Інші європейські держави або дозволили гомосексуальні шлюби, або внесли зміни до свого законодавства для надання однакового зі шлюбом статусу одностатевим партнерським відносинам»¹¹¹. Із цього приводу ЄСПЛ не міг досягти єдиного рішення та поклався на можливість держави самостійно визначати свою політику в певній сфері. Так, у § 105 вказаної справи суд відзначив «поступове досягнення загальноєвропейського консенсусу у питанні юридичного визнання од-

¹¹⁰ Goodwin v. United Kingdom, No. 28957/95 01.12.1997, ECHR 11 Jul 2002 URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-4027%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-4027%22]}).

¹¹¹ Schalk and Kopf v. Austria, No. 30141/04 22.11.2010, ECHR. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-99605%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-99605%22]}).

ностатевих пар. Більше того, ця тенденція швидко розвивалася протягом останнього десятиліття. Проте держави, які забезпечили юридичне визнання одностатевим парам, поки що не становлять більшість. Тому ця сфера все ще повинна розглядатися як така, що розвивається, але щодо визнання відповідного права консенсусу не досягнуто. Держава ж повинна мати свободу розсуду для визначення того, коли запроваджувати відповідні зміни до законодавства».

Практично такої самої позиції дотримуються національні суди. У Великобританії широкого розголосу набула справа «Штайнфельд та ін. проти Державного секретаря з питань освіти» («*Steinfeld and Another v. Secretary of State for Education*») ¹¹², у якій одностатеві пари скаржилися на тривалість прийняття нормативного акта, що стосувався їхнього статусу. При цьому суд відзначив, що позиція державного секретаря є об'єктивно виправданою. Майбутнє правового статусу громадянського партнерства є важливим питанням соціальної політики, яку уряд має право ретельно розглянути, тобто держава має право на певний час, щоб зробити свій вибір.

Ми цілком погоджуємося з М. Слабаном, який вважає, що переосмислення Судом (релятивізація) традиціоналістських поглядів на шлюб та сім'ю спричинене кардинальними ціннісними (аксіологічними) зрушеннями в уявленнях про сімейне життя. Це дає підстави констатувати відповідні зміни у поняттєвому змісті групи термінів сімейного права. Йдеться про розширення цього змісту такими новими нетиповими ознаками, як спільне проживання без укладення шлюбу, стійкі інтимні чи психоемоційні стосунки, які можуть виникати, зокрема, й в одностатевому союзі, тісні особисті зв'язки між батьками і дитиною, що народилася в результаті штучного запліднення від донора. При цьому важливою обставиною є те, що юридичне визнання згаданих ознак ґрунтується на таких гуманістичних і демократичних цінностях, як моральний й ідеологічний плюралізм, самореалізація і самовираження, особиста неза-

¹¹² *Steinfeld and Another v Secretary of State for Education: Case No. CO/6008/2014* [2016] EWHC 128 (Admin). URL: <https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2016/01/steinfeld-v-secretary-for-eduction.pdf>.

лежність і морально-емоційна автономія особи, свобода індивідуального вибору тощо¹¹³.

Ставлення до останнього виду нетрадиційних сімей різняться залежно від культурних особливостей суспільства та правової ідеології, що панує в суспільстві. Як пише видання Advocate.com, 87% американців вважають, що інститут традиційної сім'ї вже застарів і не відповідає вимогам нового часу. Також 57% американців вважають, що одностатеві пари повинні мати право одружитися. Показово, що за 20 років цей показник зріс удвічі¹¹⁴. Натомість більше половини росіян (54%) вважають, що гомосексуалізм необхідно законодавчо заборонити аж до введення кримінальної відповідальності, 33% вважають, що забороняти не варто, але необхідно суворо обмежувати¹¹⁵. Практично все російське суспільство налаштоване категорично проти надання права на шлюб одностатевим парам.

В Україні дослідження щодо дітей у нетрадиційних сім'ях не проводились, причому будь-якого спрямування, враховуючи основну сферу – педагогічну. Викликає здивування той факт, що не лише вітчизняний, а й зарубіжний науковий інтерес до проблеми дітей в сім'ях ЛГБТ-спільнот є загалом незначним.

Певні дослідження щодо статусу дітей саме раннього віку були проведені в США. Ці дослідження стали цінними для суддівської практики, зокрема у тих випадках, коли судді повинні були вирішити справи про розлучення та опіку над дітьми. Проте багато питань залишилося без відповіді. Суддям був потрібен обґрунтований висновок про наявність чи відсутність негативного впливу на дітей раннього віку в ЛГБТ-сім'ях. Для вирішення цього питання було важливим вивчити становище дітей, які ніколи не жили з гетеросексуальними батьками. У 1990-х роках дослідники

¹¹³ Слабан М. М. Зміни методологічних підходів до розуміння понять «сім'я» та «шлюб» у практиці Європейського суду з прав людини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2015. № 824. С. 194–201.

¹¹⁴ McCarthy J. Record-High 60% of Americans Support Same-Sex Marriage Gallup. *Social and Policy Issues*. 20 May 2015. URL: <http://www.gallup.com/poll/183272/record-high-americans-support-sex-marriage>.

¹¹⁵ Дума ухвалила закон про «нетрадиційні стосунки». *BBC News. Україна*. 2013. 11 черв. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news/2013/06/130611>.

звернулися до цієї проблематики. Одним із перших стало вивчення сімей з групою дітей від 4 до 9 років, які народилися або прийняті на початку життя лесбійськими матерями. Дані були зібрані під час домашніх візитів. Результати інтерв'ю, а також анкетування показали, що діти мали регулярні контакти з широким колом дорослих обох статей, причому і в їхніх родин, і поза ними. Розуміння такими дітьми сім'ї було цілком адекватним, таким же, як і в інших дітей їхнього віку. Більше того, вивчення соціальної компетентності та проблем поведінки (Контрольний список поведінки дитини) виявило, що ці діти є в межах показника норми.

Це та інші подібні дослідження довели, що проживання дітей у таких сім'ях та збереження їхнього здорового способу життя є цілком можливими.

Важливо розуміти, що загалом діти з нетрадиційних сімей є такими самими, як й інші. Дослідження показали, що, всупереч поширеним стереотипам, діти лесбіянок, батьків-геїв або трансгендерів: мають не більше шансів бути геями, ніж діти з гетеросексуальними батьками; не більшою мірою схильні до сексуального насильства; не мають більше, ніж діти у традиційних сім'ях, проблем у визначенні своєї статі (гендерна ідентичність); не мають більше, ніж інші, труднощів у визначенні поведінки чоловіків і жінок (гендерна роль, поведінка)¹¹⁶.

Проблема полягає в іншому. Усі дослідження виявили непоодинокі факти дискримінації таких дітей через їхню сім'ю. І такі факти трапляються дедалі частіше. Іноземні дослідники вказують на те, що найбільшого знущання такі діти зазнають у середніх та старших класах, проте проблеми починаються вже з раннього віку. Статус таких сімей у суспільстві визначається як девіантний. Усі науковці вказують на те, що такі діти відчують неприйняття, знущання або дискримінацію від своїх однолітків¹¹⁷. До речі, навіть прогресивним демократичним суспільствам властиві окресле-

¹¹⁶ Children with Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender Parents Facts for Families. *Fact for families*. 2013. No. 92. P. 2.

¹¹⁷ Breshears D., Braithwaite D. Discursive struggles an imagining dividuals' talk about the irparents' coming out as lesbian or gay. *Journal of Family Communication*. 2014. № 14 (3). P. 189–207.

ні проблеми. Так, Консів і Діаз (Kosciw i Diaz ¹¹⁸) виявили, що до більшості таких дітей погано ставляться в дитячому колективі, а 40% повідомляють про вербальну агресію через їхні сім'ї. Зауважимо, що, за різними даними, кількість таких дітей є доволі значною: наприклад, 6-12 млн дітей у Сполучених Штатах мають батьків-геїв, лесбіянок, бісексуалів або трансгендерів ¹¹⁹.

У Канаді дослідження також виявили наявність соціальної дискримінації дітей з нетрадиційних сімей. Загалом право на шлюб у цій державі одностатеві пари офіційно отримали з 2005 року, і за цей час їх кількість зросла на 42%. Попри те, що вказане питання не є новим для Канади, діти все ж таки зазнають вербальних (37%) та фізичних (27%) переслідувань, пов'язаних із сексуальною орієнтацією їхніх батьків. Причому п'яту частину тих, хто проявляє агресію, становлять не однолітки, а дорослі, зазвичай представники навчально-педагогічного колективу ¹²⁰.

Звернемо увагу на те, що наявність прогресивного законодавства та правових гарантій не забезпечує дитину від суспільної агресії. Так, з легалізацією одностатевих шлюбів і усиновлення в Південній Африці та збільшенням доступності репродуктивних технологій зростає негативне сприйняття родин лесбійок/гей-батьків у суспільстві (Lubbe ¹²¹). Понад 80% опитаних у цій державі повідомили, що одностатеві сексуальні відносини є неправильними, 61% жителів Південної Африки вважає, що гомосексуалізм не повинен прийматися суспільством ¹²².

¹¹⁸ Kosciw J. G., Diaz E. M. *Involved, invisible, ignored: The experiences of lesbian, gay, bisexual, and transgender parents and the irchildren information's K12 schools*. New York: Gay, Lesbian and Straight Education Network. 2008.

¹¹⁹ Pellissier H. Nobody does it better. URL: http://www.salon.com/mwt/feature/2000/10/05/gay_parents/index.html.

¹²⁰ Every class in every school: The first national climate survey on homophobia, biphobia, and transphobia in Canadian schools. Final report / C. Taylor, T. Pete, T. L. McMinn and other. Toronto, ON: Egale Canada Human Rights Trust. 2013. URL: <http://bit.ly/TcqJpo>.

¹²¹ Lubbe C. Mothers, fathers, or parents: Same-gendered families in South Africa. *South African Journal of Psychology*. 2007. № 37 (2). P. 260–283.

¹²² Pew Research Center. 2013. The global divide on homosexuality: Great acceptance in more secular and affluent countries. URL: <http://www.pewglobal.org/2013/06/04/theglobal-divide-on-homosexuality/>.

Можна виокремити низку правових проблем у сфері суспільних відносин, пов'язаних з нетрадиційними сім'ями:

- Легалізація цивільного партнерства (союзу, шлюбу). Зауважимо, що нині держави активно розробляють законодавство, яке регламентує офіційні союзи одностатевих партнерів. Серед таких країн Нідерланди (2001), Бельгія (2003), Іспанія (2005), Канада (2005), ПАР (2006), Норвегія (2008), Швеція (2009), Мексика (2009), Португалія (2010), Аргентина (2010), Ісландія (2010), Бразилія (2011), Данія (2012), Великобританія (2013), Уругвай (2013), Франція (2013), Нова Зеландія (2013), США (2015), Греція (2016), Італія (2016), Німеччина (2017), Австрія (2017), Австралія (2017), Мальта (2017), Тайвань (2017), Чехія (2018).
- Усиновлення дітей одностатевими парами. У Європейській конвенції про усиновлення дітей (переглянутій) зроблено спробу максимально реалізувати сучасні тенденції утвердження різних видів недискримінації, при цьому врахувати інтереси дитини як пріоритетні. Вона запроваджує новітні стандарти усиновлення, що сприяє максимальному врахуванню найвищих інтересів дитини. Частина 1 ст. 7 Конвенції дозволяє всиновлювати дитину: а) двом особам різної статі, і) які перебувають у шлюбі між собою або ii) які перебувають у зареєстрованому партнерстві, якщо такий інститут існує; б) одній особі. Проте вказані норми мають рекомендаційний, а не обов'язковий характер. У відповідних нормативних актах більшості згаданих вище держав також закріплено визнання за нетрадиційними сім'ями всіх сімейних відносин, зокрема права на продовження роду, використання для цього всіх можливих способів, зокрема репродуктивних технологій та права на усиновлення. Однак щодо усиновлення держави не дійшли спільної думки. Наприклад, в Італії одностатевим парам все ж таки не дозволили використовувати право на усиновлення, враховуючи значний опір громадянського суспільства.
- Права на зустріч з біологічним батьком/матір'ю дитини та їх партнером. У вирішенні цієї проблеми міжнародне спі-

втовариство не набуло достатнього досвіду. Навіть прогресивне американське законодавство є різним залежно від штату. У деяких штатах, зокрема у Массачусетсі і Каліфорнії, існує правило, за яким питання сексуальної орієнтації вважається неактуальним для опіки та спорів про візит. В інших – батьківська сексуальна орієнтація вважається несуттєвою, якщо не буде доказано, що вона має негативний вплив на дитину. У цих справах вимагається у судовому порядку доказ чіткого зв'язку поведінки і наслідків. Наприклад, у справі «Босвел проти Босвел» («*Boswell v. Boswell*») (1998) суд відмовився обмежувати зустрічі дітей з їхнім батьком-геєм у присутності його статевого партнера, тому що не було доказів шкоди для дітей від таких візитів. «*Eldridge v Eldridge*» («Елдрідж проти Елдрідж») (2001), суд Теннессі дозволив необмежене нічне відвідування дитини матір'ю-лесбійкою, незалежно від присутності лесбійського партнера матері; проте під час апеляції це рішення було скасовано. Отже, правознавці вказують на вагомість судового розсуду під час розгляду справ про відвідування¹²³.

У багатьох фахових зарубіжних дослідженнях обґрунтовується, що діти в нетрадиційних сім'ях не відчують дискомфорту, виховуються на рівні з однолітками, мають належний, а то й підвищений рівень уваги та піклування, навіть у майбутньому показують вищий рівень знань та є більш успішними. Практично кожен автор із цитованих у цьому розділі вказував на відсутність негативного впливу на дітей в таких сім'ях. Деякі автори стверджують, що «стосунки в ЛГБТ-сім'ях можуть слугувати хорошим зразком для наслідування в родинях ХХІ століття»¹²⁴. Асоціація психологів США, підсумувавши результати багаторічного аналізу, у

¹²³ Polydorides G. The determinants of educational achievement at the end of secondary schooling: The case of Greece. *The Annual meeting of the American Educational Research Association*. 16–20 April 1986. San Francisco.

¹²⁴ Different Families, Same Rights? Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender Families under International Human Rights Law. December 2007. URL: https://ilga-europe.org/sites/default/files/Attachments/different_families_same_rights_hr_law_2007.pdf

2004 році виступила з офіційною заявою про те, що коригування, розвиток, психічне благополуччя дітей не залежать від сексуальної орієнтації батьків. З огляду на це Американська Психологічна Асоціація виступила проти «будь-якої дискримінації на основі сексуального характеру орієнтації у питаннях усиновлення, опіки над дітьми та відвідування, виховання, надання послуги з репродуктивного здоров'я»¹²⁵.

Варто звернути окрему увагу на те, що, незалежно від власної ідентичності, ці діти стають де-факто членами гей-спільноти. Тому вони, ймовірно, змушені пристосовуватись до гомофобного, гетеросексуального і антигеївського суспільства, особливо в дитячому оточенні. Проблеми виникають зазвичай за таких обставин: незрозумілість для самого неповнолітнього та для його однолітків сімейної ідентичності (тобто діти не можуть усвідомити наявності двох мам чи двох татів); негативне ставлення до дітей з боку вихователів, що автоматично породжує аналогічну поведінку з боку інших дітей (практично всі вказали, що їх дражнять); упевненість суспільства в тому, що в майбутньому такі діти також будуть створювати нетрадиційні сім'ї; несприйняття і негативне ставлення колективу батьків; заперечення такої моделі сім'ї з боку релігійних представників (для прикладу, на дитячому заході священнослужитель зазначив, що представники нетрадиційних сексуальних орієнтацій попадають в пекло, чим завдав суттєвої психологічної травми дитині, яка зрозуміла, що її мами скоро помруть); відчуття іншости на різного роду сімейних заходах (День батька, День матері; створення родинних дерев чи колажів про родину)¹²⁶). Дослідження доводять, що коли діти стикаються з несхваленням з боку своїх однолітків сексуальної орієнтації своїх матерів (татів), вони втрачають упевненість у собі, при цьому проявляється комплекс поведінкових проблем. Бос і Ван Бален¹²⁷ виявили, що більш високі рівні сти-

¹²⁵ American Psychological Association. Resolution on sexual orientation, parents, and children [Policy statement]. URL: <https://www.apa.org/about/policy/parenting>.

¹²⁶ Bhana D. Understanding and addressing homophobia in schools: A view from teachers. *South African Journal of Education*. 2012. № 32 (3). P. 307–318.

¹²⁷ Braunsteiner M.-L., Susan M.-L. A perspective on inclusion: Challenges for the future. *Global Education Review*. 2014. № 1 (1). P. 32–43.

гматизації були пов'язані з більшою гіперактивністю для хлопчиків і зниженням самооцінки у дівчаток.

Зрештою, покращення мікроклімату в дитячому середовищі, що зменшує рівень гомофобії та трансфобії, може сприяти підвищенню індивідуального благополуччя, покращенню академічних досягнень серед молодих людей, що найбільше постраждали від цих форм упередженості та насильства. Науковці пропонують передусім покращити клімат в освітньо-виховному середовищі, тобто підвищити рівень обізнаності та толерантності вихователів і викладачів, унаслідок чого вони б змогли не допускати проявів дискримінаційних чинників та запобігати конфліктам у дитячому та батьківському середовищі¹²⁸. Є доцільним звернути увагу на те, що, наприклад, у США про толерантність вихователів зазначено на нормативному рівні Національною асоціацією освіти дітей молодшого віку. У межах реалізації антидискримінаційної політики в дошкільних закладах для персоналу проводяться тренінги проти упереджень. Проте дослідники констатують, що за останні 20 років, попри актуалізацію проблеми, практичних зрушень в її вирішенні немає¹²⁹.

Деякі науковці стверджують, що легалізація шлюбу позитивно впливає на дітей. Паул Р. Амато (Paul R. Amato)¹³⁰ зауважує, що незалежно від того, чи продовжують отримувати юридичне визнання одностатеві шлюби, кількість дітей, які виховуються батьками – геями та лесбійками, у майбутньому, ймовірно, збільшиться. Легалізація таких шлюбів може зменшити кількість розлучень серед представників однієї статі. А всі психологічні дослідження доводять, що особливо чутливими до розлучення є саме діти з ЛГБТ-сімей. Діти одностатевих батьків мають більш високий ризик емоційних проблем, ніж діти у шлюбах різностатевих.

¹²⁸ Buchmann C. Getting ahead in Kenya: Social capital, shadow education and achievement. *Schooling and social capital in diverse cultures*. Amsterdam: JAI Press, 2002. P. 133–159.

¹²⁹ Averett P., Hegdeand A., Smith J. Lesbian and gay parents in early childhood settings: A systematic review of the research literature. *Journal of Early Childhood Research*. 2017. Vol. 15 (1). P. 34–46.

¹³⁰ Amato P. R. The well-being of children with gay and lesbian parents. *Social Science Research*. 2012. № 41. P. 771–774.

У дослідженні, проведеному голландськими вченими, знаходимо дані про те, що одностатеві пари мали в 3,15 разу більшу швидкість розлучень, ніж різностатеві. Ці результати є актуальними як для Норвегії, так і для Швеції: жіночі партнерства мають найвищу швидкість розлучень¹³¹.

Проблема захисту дітей виникає не тільки в державах, де легалізовані одностатеві шлюби. В інших державах, які не визнають юридично можливість створення нетрадиційних сімей, відносини такого характеру існують. Навіть у державах, де прийнято заборонні норми в зазначеній сфері, фактично є сім'ї, які належать до нетрадиційних і в яких виховуються діти. Зауважимо, що в таких суспільствах дорослі з особливою статевою ідентичністю потребують захисту, навіть часто фізичної охорони через неприйняття такої ідеології суспільством. Відповідно, діти як члени таких сімей потребують посиленої уваги та захисту.

Українське суспільство не готове до легалізації шлюбів нетрадиційних сімей. У державі існує фактична загроза життю таких людей. Українське суспільство здебільшого не готове до дискусії з проблем ЛГБТ-спільноти. Йдеться не лише про різку суспільну критику гей-парадів та маршів. Показовою у цьому контексті стала ситуація, що склалась на 24-му Форумі видавців у Львові у вересні 2017 року, коли група представників правих організацій виступила із закликом виключити з програми заходу презентацію книги Лариси Денисенко «Майя та її мами» – художнього твору про життя дівчинки в одностатевій сім'ї¹³².

Проте певні зрушення в окресленій сфері відбуваються. До кінця 2019 року Кабінет Міністрів має розробити законопроект щодо запобігання дискримінації представників ЛГБТ-спільнот, зокрема щодо узаконення їх шлюбних союзів, та передати його на розгляд до Верховної Ради. Зазначається, що ідейне підґрунтя пропонуваного законодавчого акта становить принцип рівності, що, зпоміж іншого, визначений у ст. 24 Конституції України. На нашу

¹³¹ Russell J. The secret lessons. *New States man*. 8 April 2002.

¹³² «Майя та її мами» – перша дитяча українська книга про одностатеві шлюби, через яку переслідують. *Форум видавців: офіційний веб-сайт*. URL: <https://bookforum.ua/wp-content/uploads/2017/09/Lyst.pdf>.

думку, така владна пропозиція є дещо поспішною. Вочевидь, правова норма буде дієвою та ефективною лише в умовах, коли більшість суспільства вважатиме її доцільною. Поки що можемо констатувати, що моральні цінності, релігійні норми, традиції нашого суспільства не налаштовані на прийняття вказаної пропозиції. Отже, потрібен час для того, щоб принцип толерантності до такої категорії громадян і відносин втілювався у суспільне життя, а ефективність нав'язування його виключно законодавчими приписами є сумнівною.

Вважаємо, що дієвими гарантіям нині будуть не правові нормативні, а ідеологічні. Зокрема, організаційними та інформаційно-роз'яснювальними методами необхідно підготувати суспільство до сприйняття різного роду осіб з іншими проявами гендерної та статевої ідентичності як повноцінних членів суспільства, виробити толерантні підходи до комунікації з ними. Необхідно підвищити рівень обізнаності педагогічних колективів щодо можливих проблем у дитячому середовищі та засобів їх вирішення. Для цього є доцільним впровадити в освітні програми підготовки педагогів, зокрема вихователів дошкільних закладів, спеціальні курси щодо педагогічної компетенції у роботі з дітьми, які виховуються в нетрадиційних сім'ях. Такі зміни у навчальних програмах можуть ґрунтуватися на п. 107 пп. 9 Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 р. № 1393-р «Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року»¹³³, в якому визначено такий напрям: «розроблення та впровадження стандартів соціальної роботи (для шкільних психологів, соціальних педагогів) з підлітками та молоддю, що належать до мігрантів, біженців, етнічних меншин, внутрішньо переміщених осіб, ЛГБТ та надання їм соціальних та психологічних послуг з питань соціальної адаптації».

¹³³ Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року: Розпорядження КМУ № 1393-р від 23.11.2015. *Урядовий кур'єр*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/248740679>.

3.3 Статус дітей, що народжені за допомогою використання новітніх репродуктивних технологій

Сучасне суспільство перебуває під впливом трансформаційних процесів, що породжує зміну правової реальності. Одним із показників таких змін є поява прав людини нового покоління. Науковий потенціал медичних галузей та розвиток біотехнологій породжують зміни у сфері прав людини, зокрема такого природного права, як право на відтворення.

Допоміжні репродуктивні технології допомагають мільйонам людей у цілому світі подолати безпліддя. Проте щодо науково-правового підґрунтя варто відмітити, що в юридичних наукових працях досліджуються лише питання прав та обов'язків учасників репродукційної процедури. Увага вчених до такого актуального питання, як статус дітей, народжених з використанням новітніх репродуктивних технологій, є вкрай недостатньою. Вочевидь, зазначена проблема має набути додаткового дослідницького акценту.

Актуальність вказаної проблематики зумовлена не лише незначною науковою розробленістю, але й помітним прогресом у сфері репродуктивних технологій. За статистикою, в Європі від 1,3% до 4,2% новонароджених зачаті за допомогою одного з видів новітніх технологій¹³⁴.

З огляду на наукову затребуваність та широкомасштабність проблеми, розглянемо гарантії прав дітей, народжених за допомогою найбільш суперечливого методу репродукції – сурогатного материнства.

Конвенція про права дитини 1989 року у ст. 2 визначає: «Держави-учасниці поважають і забезпечують всі права, передбачені цією Конвенцією, за кожною дитиною, яка перебуває в межах їх юрисдикції, без будь-якої дискримінації незалежно від... націона-

¹³⁴ Annual Results Report 2017 Nutrition. UNICEF/UN0160504/Soares. *UNICEF: website*. URL: https://www.unicef.org/publicpartnerships/files/Annual_Results_Report_2017_Nutrition.pdf.

льного, етнічного або соціального походження...»¹³⁵. Ця норма від початку стосувалася захисту дітей з груп національних та етнічних меншин чи тих, що народжені поза шлюбом. Проте глобалізаційні зміни розширюють тлумачення цього критерію. Зокрема, до обставин недискримінації мають бути віднесені ті, які стосуються умов запліднення та народження.

Сурогатне материнство слід розглядати як метод відтворення із застосуванням репродуктивних технологій, що полягає у безпосередньому виношуванні дитини сурогатною матір'ю за домовленістю з майбутніми батьками, яка зобов'язана передати їм дитину після народження. Наукові дослідження показали, що діти, народжені з використанням методу сурогатного материнства, зазвичай перебувають у психологічному, емоційному та матеріальному комфорті. Можна припустити, що це передусім пов'язано із високою вартістю процедури, через що дозволити її собі як спосіб подолання безпліддя можуть пари з високим соціально-економічним статусом. Всупереч побоюванням, батьки-замовники мало конфліктують із дітьми. Проте слід наголосити, що у дітей, народжених за допомогою цього методу, на нашу думку, можуть виникнути певні правові та соціально-етичні труднощі, пов'язані саме з особливостями їх народженням.

Однією з найсуттєвіших проблем є юридична невизначеність гарантій батьківського права. Передусім йдеться про нормативні гарантії визначення легітимною матір'ю ту жінку, яка буде відповідати найкращим інтересам дитини.

Проблема гарантування батьківства та виховання в сім'ї пов'язана з різними підходами, що застосовуються у низці країн до презумпції материнства при сурогатній репродукції. На особливій актуальності вказаного питання наполягає Я. Марко. Авторка зазначає, що обов'язком держави є захист кожної людини, найперше – забезпечення їй права на життя, належних умови життя. Наголошується на відповідній нормі Сімейного кодексу України. Зокрема, у п. 2 ст. 123 чітко визначено, що «у разі перенесення в організм іншої жінки ембріона людини, зачатого подружжям (чо-

¹³⁵ Конвенція про права дитини: міжнар. док. ООН від 20.11.1989. *Зібрання чинних міжнародних договорів України*. 1990. № 1.

ловіком та жінкою) у результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій, батьками дитини є подружжя»¹³⁶. Дослідниця обґрунтовує необхідність нормативного закріплення заборони подружжю відмовитися від запису їх батьками дитини. Така норма передусім стане на захисті інтересів дитини, зокрема у випадку, коли батьки з певних причин змінять свою думку щодо бажання мати дитину. У такій ситуації дитина стає сиротою, а батьки-замовники не несуть жодної відповідальності. Відповідна гарантія має передбачати, що у разі відмови обох сторін дитина в майбутньому буде повною мірою матеріально забезпечена¹³⁷.

Матір'ю дитини може бути як генетична мати, мати-замовниця, яка не має зв'язку з дитиною, так і сурогатна мати.

У Російській Федерації, яка легалізувала як комерційну, так і альтруїстичну сурогатну методику, діє ускладнена форма отримання батьківства. Так, відповідно до ч. 2 п. 4 ст. 51 Сімейного кодексу Російської Федерації особи, що перебувають у шлюбі між собою і що дали своє погодження в письмовій формі на імплантацію ембріона іншій жінці для його виношування, можуть бути записані батьками дитини тільки за згодою жінки, яка народила дитину (сурогатної матері). Думки російських науковців розділилися. Деякі переконують, що така норма є правильною, оскільки «факт виношування або народження є більш соціально та емоційно значимим, ніж генетичне походження»¹³⁸. Цей висновок, крім іншого, обґрунтовують можливістю виникнення в сурогатної матері материнського почуття в процесі виношування дитини, що змінює її ставлення до дитини.

Проте більшість науковців критикує зазначену норму, вважаючи, що закріплення в законі пріоритету сурогатної матері при встановленні походження дитини суперечить закріпленому у ст. 38 Конституції РФ принципу охорони сім'ї, материнства та ди-

¹³⁶ Марко Я. Р. До проблем правового статусу дитини, що народжена із застосуванням процедури сурогатного материнства. *Наше право*. 2017. № 3. С. 24–27.

¹³⁷ Марко Я. Р. До проблем правового статусу дитини, що народжена із застосуванням процедури сурогатного материнства. *Наше право*. 2017. № 3. С. 26.

¹³⁸ Антокольская М. В. Семейное право: учебник. Москва: Норма, 2010. С. 183.

тячих років. Крім того, піддається сумніву справедливість закріпленої в російському законодавстві тези про те, що «моральні страждання біологічних батьків дитини, позбавлених можливості реалізувати передбачений законом комплекс батьківських прав відносно своєї дитини, яку вони не змогли зачати і народити природним шляхом, є менш соціально значущими».

Щодо пріоритету інтересів сторін договору сурогатного материнства можна сперечатися довго, вдаючись до морально-етичної аргументації. Проте незаперечним є той факт, що від початку саме батьки-замовники здійснили всі дії для того, щоб дитина була зачата, оплатили послуги виношування та народження, бажали цю дитину, а сурогатна мати дала добровільну згоду на процедуру, розуміючи, що в майбутньому вона має віддати дитину генетично рідним батькам. Тому для нас позиція російського законодавця не є переконливою. Крім того, є підстави стверджувати, що інтереси дитини, народженої сурогатною матір'ю, будуть краще захищені в сім'ї генетичних батьків, а не жінки, яка вже раз змінила свою думку щодо дитини. Не можна гарантувати, що жінка після пологів не перебувала у стані стресу чи депресії, а в майбутньому вона ще раз не змінить думку, усвідомивши те, що їй доведеться виховувати чужу дитину.

Варто зауважити, що норми пріоритету сурогатної матері діють не тільки в Росії. У Великобританії саме остання вважається законною матір'ю дитини до того часу, поки суд не надасть батьківський дозвіл потенційній матері. Така норма не має винятків, навіть за умови, якщо в договорі вказано інше та якщо можливо довести генетичний зв'язок з іншою жінкою¹³⁹.

Невизначеність окресленої проблеми посилюється у випадку, якщо сурогатна мати все ж має генетичний зв'язок з дитиною. Небагато держав (серед них здебільшого африканські та деякі штати Америки) дозволяють використовувати генетичний матеріал сурогатної матері при заплідненні. Щоправда, в більшості держав, де існує дозвільна система такого методу репродукції, все ж встановлено заборону поєднання сурогатства та біологічного материнства.

¹³⁹ International Labour Organization. Child.Labour. URL: <https://www.ilo.org/global/topics/child-labour/lang--en/index.htm>.

ва. Проте якщо поєднання все-таки відбулося, в такому випадку складається особлива ситуація: біологічна мати віддає свою дитину сторонній жінці.

У багатьох наукових джерелах все ще дебатується морально-правова сторона сурогатного методу відтворення. Противники вказують на те, що така діяльність прямо підпадає під кваліфікацію торгівлі частинами тіла та торгівлі дітьми. Це твердження виглядає цілком переконливим, адже біологічно рідна дитина виступає товаром, а не просто надаються послуги «використання лона». Безумовно, описана форма сурогатної репродукції не може повною мірою захищати інтереси новонародженої дитини, тому на міжнародному рівні давно назріла потреба чіткого регулювання таких випадків та визначення основних принципів новітньої процедури відтворення.

Ситуацію втрати біологічної матері ускладнює невизначеність статусу новонародженої дитини. Остання може після народження певний час бути не зареєстрованою, без імені та ще й без сім'ї, оскільки сурогатній матері надається час для роздумів, залишити дитину собі чи віддати її батькам-замовникам. Так за законом Південно-Африканської Республіки сурогатна мати, яка генетично пов'язана з дитиною, може звернутися до суду протягом 60 днів з моменту народження дитини для того, щоб визнати договір недійсним¹⁴⁰. Якщо до вказаного терміну додати строк розгляду справи судом, то можна стверджувати, що такий порядок не відповідає принципу найкращих інтересів дитини. Крім того, він прямо суперечить ст. 7 Конвенції про права дитини, якою встановлено, що «дитина має бути зареєстрована зразу ж після народження і з моменту народження має право на ім'я і набуття громадянства, а також, наскільки це можливо, право знати своїх батьків і право на їх піклування».

Не отримала належної уваги з боку науковців ще одна актуальна проблема, пов'язана із сурогатним материнством. Йдеться про право дитини знати особливості свого походження, знати осо-

¹⁴⁰ Statistics Canada, 2011. Census of Population, Statistics Canada catalogue, No. 98-312-XCB2011046. URL: <http://bit.ly/S51y3Y>.

бистість сурогатної матері та можливість спілкуватися зі своїми близькими по її лінії.

Таємність вказаної інформації зумовлена таємницею усиновлення. Прогнозовані проблеми можливого розголосу та втрати дитиною своєї ідентичності дали поштовх для поширення концепції раннього інформування дітей, щоб вони з дитячого віку сприйняли свою особистість та навчилися з цим жити. Згодом розвинувся рух «відкритого усиновлення», що передбачає забезпечення генетичній матері можливості спілкуватися з дитиною. Противники такого руху вважають, що він може спричинити плутанину для дітей, зробити цінність батьківства суперечливою, а отже – породити конфлікт ідентичності.

На відміну від усиновлених, сурогатні діти живуть з генетичними батьками, тому меншою мірою піддаються ризику зміни ідентичності. Вважається, що вони менше схильні вимагати знання про особу, що їх виносила, щоб сформувати свою ідентичність. Натомість М. Кіркман наголошує, що в культурі, в якій «варіюються гени», сурогатні діти можуть відчувати себе позбавленими своєї спадщини і страждати від кризи ідентичності¹⁴¹.

Конфлікт між правом батьків на недоторканність приватного життя і правом дітей на знання свого походження вважається одним з найбільш спірних етичних питань. Аргументи на користь секретності відомостей про батьків значною мірою пов'язані із захистом конфіденційності інформації щодо безпліддя небіологічного батька чи матері. До того ж, розкриття дитині відповідної інформації може зашкодити розвитку її особистості і ускладнити родинні стосунки.

Є доцільним описати позицію національних державних органів у цьому питанні. Так, у Нідерландах Урядовий комітет рекомендував законотворцям включити до законодавства положення про те, що батьківський обов'язок догляду полягає в тому, щоб забезпечити форму контакту між дитиною і сурогатною матір'ю. Це положення ґрунтується на тому, що одним із семи елементів

¹⁴¹ Kosciw J. G., Diaz E. M. *Involved, invisible, ignored: The experiences of lesbian, gay, bisexual, and transgender parents and the irchildren information's K12 schools*. New York: Gay, Lesbian and Straight Education Network. 2008.

хорошого виховання дитини є турбота про контакт з особами, які важливі для дитини. Якщо право дитини на інформацію щодо історії її походження включити до закону, необхідно також вказати, що батьки не повинні перешкоджати можливому пошуку сурогатної матері або донора сперми¹⁴².

Європейський суд з прав людини наголошує на необхідності державного гарантування права на інформацію про своє походження. Зокрема, в рішенні «Мікулич проти Хорватії» («*Mikulic v. Croatia*») Суд дійшов висновку, що інтерес заявниці щодо отримання важливої інформації стосовно її походження захищається положенням Конвенції. Суд зазначив, що правові системи мають належним чином гарантувати інтереси дитини щодо встановлення її походження¹⁴³.

¹⁴² Children and Young Persons (Care and Protection) Act 1998 No. 157. *New South Wales Government. NSW legislation*. URL: <https://www.legislation.nsw.gov.au/#/view/act/1998/157/chap2/part1/sec9>.

¹⁴³ Mischo C., Haag L. Expansion and effectiveness of private tutoring. *European Journal of Psychology of Education*. 2002. № 17 (3). P. 263–273.

ВИСНОВКИ

У монографії встановлено, що парадигма правового забезпечення дитинства змінюється під впливом таких глобальних чинників: трансформації сім'ї (структури, розміру сім'ї, особливостей ведення домогосподарства, поширення нетрадиційних сімейних відносин); науково-технічного прогресу, який проявляється у всіх сферах та змінює зміст, предмет і сутність всієї науки (розвиток біомедицини та біотехнологій зумовив можливість народження дітей з використанням ДРТ, передбачив можливість народження від померлих батьків, можливість вибору статі та інших індивідуальних характеристик людини); загрози інформаційного суспільства; глобальні екологічні загрози (впливають на здоров'я дітей, знижується рівень життєздатності немовляти, незважаючи на розвиток медичного забезпечення).

Визначено комплекс прав, які є основними для осіб дошкільного віку: право на життя (охоплює право на здоровий внутріутробний розвиток, забезпечення можливості виживання дитини з перших днів життя шляхом реалізації прав у сфері охорони здоров'я та можливості матері забезпечити конфіденційність народження дитини); право на виживання та здоровий розвиток (забезпечується заходами, спрямованими на: подолання проблем недоїдання та голоду, якісної питної води, харчування, санітарії та гігієни, сприяння грудному вигодовуванню немовлят, убезпечення безпеки дітей під час збройного конфлікту тощо); право на власну ідентичність включає право на громадянство, право знати своїх батьків, право на ім'я; право на сім'ю, збереження родинних відносин (можливість підтримувати на регулярній основі особисті стосунки і прямі контакти з генетичними родичами та особами, з якими мають особисту близькість, за винятком випадків, коли це суперечить найкращим інтересам дитини); право на захист від то-

ртур та жорстокого поводження з дитиною (оскільки дитина з огляду на свої психофізіологічні властивості значно легше може стати жертвою зловживань та поганого поводження з боку дорослих осіб, зокрема органів державної влади; сюди належить і домашнє насильство); право на гармонійний розвиток (фізичний, інтелектуальний, психічний, духовний і моральний).

Національна державна правова політика у сфері статусу осіб дошкільного віку має прогалини. Так, належної уваги не приділено, зокрема: підтриманню стратегії раннього розвитку дитини; акцентуванню на стратегії грудного вигодовування дитини; підтриманню дошкільної освіти; вихованню толерантності в дитячому середовищі, починаючи від дітей з перших років життя; актуалізації здорового способу життя з раннього віку, активізації спортивних та фізичних заходів; патріотичному вихованню дітей, прищепленню їм з раннього віку ментальних цінностей народу та нації; забезпеченню рівності дітей незалежно від народження, зокрема тих, що народжені з використанням новітніх досягнень біомедицини; подоланню проблеми примусової безоплатної праці дітей в домашньому господарстві.

Запропоновано ст. 52 Конституції України доповнити такою нормою: «Законні інтереси дитини мають найвищу соціальну цінність», що вказуватиме на першість саме дитинства у разі виникнення конфлікту інтересів. Доводиться, що методологічний нормотворчий підхід, який ґрунтується на зрівнюванні становища дітей різних вікових груп, є абсолютно неприйнятним, тому запропоновано створити спеціалізований нормативний акт, що стосуватиметься дітей молодшої вікової групи – Закон України «Про правовий статус дітей дошкільного віку в Україні» та структурно-змістовий опис цього закону. Прийняття спеціалізованого нормативного акта сприятиме: розвитку молодого покоління відповідно до сучасних соціальних запитів; охороні та захисту дитинства з раннього віку; розвитку освітньо-виховного середовища; створенню умов для інтелектуального, морального, фізичного розвитку дітей раннього віку; консолідації зусиль держави на всіх рівнях та громадянського суспільства для створення належного дружнього середовища для дітей.

Громадянство є основоположною гарантією реалізації прав та свобод людини. Саме цей інститут є «відправною точкою» для інших гарантій з боку держави. Хоча на міжнародному рівні зроблено акцент на тому, що громадянство має бути забезпечене кожній дитині в найкоротші терміни, низку глобальних проблем у цій сфері досі не розв'язано. Серед них: недосконалість національного законодавства; дискримінація у сфері громадянства за гендерною ознакою; прогалини в застосуванні принципу передачі громадянства від батьків; існування додаткових вимог, що ускладнюють процедуру отримання громадянства; прогалини у визначенні статусу дітей, що народжені в міжнародних водах; покладання виключних повноважень вчиняти процесуальні дії, пов'язані з громадянством дітей, на батьків; проблеми у процедурі встановлення громадянства.

Вплив глобалізації призводить до зміни традиційних уявлень у шлюбно-сімейній сфері та поширення співжиття у формі нетрадиційних сімей. Узагальнено низку правових проблем у сфері суспільних відносин, пов'язаних із нетрадиційними сім'ями, які прямо впливають на особу дошкільного віку, яка в ній перебуває: легалізація цивільного партнерства (союзу, шлюбу); усиновлення дітей одностатевими парами; права на зустріч з біологічним батьком/матір'ю дитини та їх партнером. Констатовано факти дискримінації таких дітей через їхню сім'ю, що виявляється у їх неприйнятті, знущанні або дискримінації від однолітків, вихователів та представників органів влади. Становище особи дошкільного віку з нетрадиційної сім'ї залежить від культурних особливостей суспільства та правової ідеології, що панує в ньому. Тому наявність нормативно-правових гарантій для дітей з нетрадиційних сімей ще не означає їх дієвості. Вочевидь, правова норма буде дієвою та ефективною лише в умовах, коли більшість суспільства вважатиме її доцільною, тому пріоритетними тут виступають ідеологічні гарантії. Зокрема, організаційними та інформаційно-роз'яснювальними методами необхідно підготувати суспільство до сприйняття різних осіб з іншими проявами гендерної та статевої ідентичності як повноцінних членів суспільства, виробити толерантні підходи до комунікації з ними. Необхідно підвищити рівень обізнаності

педагогічних колективів щодо можливих проблем у дитячому середовищі та засобів їх вирішення. Для цього доцільно впровадити в освітні програми підготовки педагогів, зокрема вихователів дошкільних закладів, спеціальні курси щодо педагогічної компетенції в роботі з дітьми, які виховуються в нетрадиційних сім'ях.

Проблема невизначеності статусу дітей, народжених методом репродуктивних технологій, пов'язана з невизначеністю гарантій юридичного батьківського права та правом на інформацію про таємницю запліднення. Вирішенню цієї проблеми сприятиме комплекс таких гарантій: міжнародне визнання статусу рівності дітей, що народжені за допомогою використання репродуктивних технологій; нормативні гарантії визнання легітимною матір'ю тієї жінки, яка відповідатиме найкращим інтересам дитини; міжнародна правова заборона використання генетичного матеріалу сурогатної матері; національне правове регулювання щодо визначення пріоритету прав батьків на недоторканність приватного життя чи прав щодо забезпечення дитини інформацією про особливості народження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Abdulaziz, Cabales and Balkandali v. The United Kingdom, 15/1983/71/107-109, Council of Europe: European Court of Human Rights, 24 April 1985. URL: <https://www.refworld.org/cases,ECHR,3ae6b6fc18.html>.
2. Amato P. R. The well-being of children with gay and lesbian parents. *Social Science Research*. 2012. № 41. P. 771–774.
3. American Psychological Association. Resolution on sexual orientation, parents, and children [Policy statement]. URL: <https://www.apa.org/about/policy/parenting>.
4. Anderson A. N., Gianaroli L., Felberbau R., Mouzo J. de, Nygren K. G. Assisted reproductive technology in Europe, 2002. *Results generated from European registers by ESHRE Human Reproduction*. 2006. № 21. P. 1680–1697.
5. Annual Results Report 2017 Nutrition. UNICEF/UN0160504/Soares. *UNICEF: website*. URL: https://www.unicef.org/publicpartnerships/files/Annual_Results_Report_2017_Nutrition.pdf.
6. Arbetter S., Hartley S. Teachers' and Pupils' Experiences of Integrated education in Uganda. *International Journal of Disability, Development, and Education* 2002. № 49 (1). P. 61–78.
7. Australian Institute of Family Studies. Pre-employ men screening: Working with children checks and police checks. 2012. URL: <http://www.aifs.gov.au/cfca/pubs/factsheets/a141887/>.
8. Australian Tutoring Association. About the ATA. URL: <http://www.ata.edu.au/about>.
9. Averett P., Hegdeand A., Smith J. Lesbian and gay parents in early childhood settings: A systematic review of the research literature. *Journal of Early Childhood Research*. 2017. Vol. 15 (1). P. 34–46.
10. Background Note on Gender Equality, Nationality Laws and Statelessness, UNHCR, 6 March 2015. URL: <https://www.refworld.org/docid/54f8369b4.html>.

11. Berrehab v. Netherlands, Council of Europe: European Court of Human Rights, 21 June 1988. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57438%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57438%22]}).
12. Bhana D. Understanding and addressing homophobia in schools: A view from teachers. *South African Journal of Education*. 2012. № 32 (3). P. 307–318.
13. Booth T., Ainscow M. Index for Inclusion: developing learning and participation in schools. Third edition, substantially revised and expanded. Bristol: Centre for Studies on Inclusive Education, 2011.
14. Bortnyk N., Didkivska G., Tylchuk V. The impact of international labour migration on the development of states under globalization: economic and legal aspects. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2018. Vol. 4, № 2. P. 47–52.
15. Bos H. M. W., Balen F. van. Children in planned lesbian families: Stigmatization, psychological adjustment and protective factors. *Culture, Health & Sexuality*. 2008. № 10 (3). P. 221–236.
16. Braunsteiner M.-L., Susan M.-L. A perspective on inclusion: Challenges for the future. *Global Education Review*. 2014. № 1 (1). P. 32–43.
17. Bray M. Confronting the shadow education system: What government policies for what private tutoring? Paris: UNESCO Publishing, 2009. 134 p.
18. Bray M. The challenge of shadow education: private tutoring and its implications for policy makers in the European Union. *Independent report prepared for the European Commission by the NESSE network of experts*. Brussels: European Commission Directorate-General for Education and Culture, 2011. 78 p.
19. Breshears D., Braithwaite D. Discursive struggles and imagining individuals' talk about the irparents' coming out as lesbian or gay. *Journal of Family Communication*. 2014. № 14 (3). P. 189–207.
20. Breshears D., Lubbe-DeBeer C. Creating Supportive Learning Environments: Experiences of Lesbian and gay-parented families in South African school. *Education as Change*. 2016. Vol. 20, No. 2. P. 86–105.
21. Buchmann C. Getting ahead in Kenya: Social capital, shadow education and achievement. *Schooling and social capital in diverse cultures*. Amsterdam: JAI Press, 2002. P. 133–159.
22. Byard E., Kosciwand J., Bartkiewicz M. Schools and LGBT-parent families: Creating changed through programming and advocacy.

LGBT-parent families: Innovations in research and implications for practice. New York: Springer, 2013. P. 275–290.

23. Carlos Villota Towards a global financial system fit for development. Regulate Finance for Development briefing. 2012 URL :<https://www.globalpolicy.org/globalization/globalization-of-the-economy-2-1/general-analysis-on-globalization-of-the-economy/51218-towards-a-global-financial-system-fit-for-development.html?itemid=id#646>

24. Cheo R., Quah E. Mothers, maid sand tutors: An empiric ale valuation of the ireffecton children’s academic grades in Singapore. *Education Economics* 2005. № 13 (3). P. 269–285.

25. Child and parents in the 21st century. Report of the Government Committee on the Reassessment of Parenthood 27 June 2016. *Government of the Netherland: website.* URL: <https://www.government.nl/documents/reports/2016/12/07/child-and-parent-in-the-21ste-century>.

26. Children and Young Persons (Care and Protection) Act 1998 No. 157. *New South Wales Government. NSW legislation.* URL: <https://www.legislation.nsw.gov.au/#/view/act/1998/157/chap2/part1/sec9>.

27. Children with Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender Parents Facts for Families. *Fact for families.* 2013. No. 92. P. 2.

28. Commissioner for Children, Manifesto for Children 2013, Section 2.1.3: Rightto a Nationality (informaltranslation), ascitedin UNHCR, Mapping Statelessnessin Malta, August 2014.

29. Corral R. V. Minister of education of the republic of Ecuador and President of the IBE an Inclusive Education Agenda: Reflections around the 48th session of the International Conference on Education. URL: <http://www.ibe.unesco.org/en/document/defining-inclusive-education-agenda-reflections-around-48th-session-international>.

30. Court order stop rotect children. URL: <https://www.citizensadvice.org.uk/family/children-and-young-people/child-abuse/court-orders-to-protect-children/>

31. Davies S. School choice by default? Understanding the demand for private tutoring in Canada. *American Journal of Education.* May 2004. P. 233–255.

32. Davis J. Educational Legitimation and Parental Aspiration: Private tutoringin Perth, Western Australia: presented for the degree of Doctor of Philosophy. The University of Western Australia Graduate School of Education, 2013.

33. Deborah Dempsey Same-sex parented families in Australia. *CFCA PAPER*. 2013. No. 18. P. 1–26.

34. Derevyanko B., Zozulya E. Controversy in Deprivation of Citizenship on Charges of Terrorism and Separatism *Journal of Advanced Research in Law and Economics*. 2017. Vol 8, No. 7. P. 2103–2111.

35. Different Families, Same Rights? Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender Families under International Human Rights Law. December 2007. URL: https://ilga-europe.org/sites/default/files/Attachments/different_families_same_rights_hr_law_2007.pdf

36. Dubská and Krejzová v. The Czech Republic, No. 28859/11 and 28473/12, ECHR 2014. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=002-10297&filename=002-10297.pdf&TID=ihgdqbxnfi>.

37. Early childhood development. *UNICEF: website*. URL: <https://www.unicef.org/early-childhood-development>.

38. Educational Surrogate. Training Manual 2008. Division of Special Education Tennessee Department of Education. *Tennessee State Government: website*. URL: https://www.tn.gov/content/dam/tn/education/reports/331994_ed_surrogate_train_man.pdf.

39. Ending child labour by 2025: A review of policies and programmes. Executive Summary. *International Labour Organization: website*. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---ipecc/documents/publication/wcms_653998.pdf.

40. Ending Childhood Statelessness: A Study on Latvia, 2015. *European Network on Statelessness: website*. URL: https://www.statelessness.eu/sites/www.statelessness.eu/files/Latvia_0.pdf.

41. Ending Childhood Statelessness: A Study on Poland, 2015. *European Network on Statelessness: website*. URL: <https://www.statelessness.eu/resources/ending-childhood-statelessness-study-poland>.

42. Europe and Central Asia Ukraine. *UNICEF: website*. URL: <https://www.unicef.org/appeals/ukraine.html#4>.

43. Every class in every school: The first national climate survey on homophobia, biphobia, and transphobia in Canadian schools. Final report / C. Taylor, T. Pete, T. L. McMinn and other. Toronto, ON: Egale Canada Human Rights Trust. 2013. URL: <http://bit.ly/TcqJpo>.

44. FAO, IFAD, UNICEF, WFP and WHO. 2017. The State of Food Security and Nutrition in the World 2017. Building resilience for peace and food security. *Food and Agriculture Organization: website*. URL: <http://www.fao.org/3/a-i7695e>.

45. Fergany N. Survey of access to primary education and acquisition of basic literacy skill in three governorate in Egypt, Cairo. Almish at Centre for Research and Training: UNICEF, 1994.

46. First Global Forum on Statelessness, the Hague, 15–17 September 2014. *Peace Palace Library: The international law library: website*. URL: <https://www.peacepalacelibrary.nl/2014/09/global-forum-on-statelessness-the-hague-15-17-september-2014/>.

47. Francis D. A. Teacher positioning on the teaching of sexual diversity in South African schools. *Culture, Health & Sexuality: An International Journal for Research, Intervention and Care*. 2012. № 14 (6). P. 597–611.

48. Gadagbui G. Ya. Inclusive Education in Ghana: Practices, challenges and the future implications for all stakeholders Ghana national commission for UNESCO. 2008. P. 45–53.

49. Global Industry Analysts. Press Release. Need to achieve academic excellence drives demand for private tutoring, 2012. URL: <http://www.strategyr.com/pressMCP-1597.asp>.

50. Goodwin v. United Kingdom, No. 28957/95 01.12.1997, ECHR 11 Jul 2002 URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-4027%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-4027%22]}).

51. Guidelines on Statelessness No. 4: Ensuring Every Child's Right to Acquire a Nationality through Articles 1-4 of the 1961 Convention on the Reduction of Statelessness, HRC/GS/12/04, UNHCR, 21 December 2012. URL: <https://www.unhcr.org/ke/wp-content/uploads/sites/2/2017/11/Good-Practices-Paper-on-Ensuring-Birth-Registration-for-the-Prevention-of-Statelessness.pdf>.

52. Human Fertilisation and Embryology Authority. Surrogacy – Are there any legal issues to consider. URL: <https://www.hfea.gov.uk/treatments/explore-all-treatments/surrogacy>.

53. International Labour Organization. Child Labour. URL: <https://www.ilo.org/global/topics/child-labour/lang--en/index.htm>.

54. International Labour Organization. Fundamental Principles and Rights at Work Branch. URL: <https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/how-the-ilo-works/departments-and-offices/governance/fprw/lang--en/index.htm>.

55. Ireson J. Private Tutoring: How prevalent and effective is it? *London Review of Education*. 2004. № 2 (2). P. 109–122.

56. Johansson v Finland, No. 10163/02, ECHR 2007. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-82198%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-82198%22]}).

57. Johnstone C. Inclusive education as part of a child-friendly schools framework: result sand recommendations from a study in Macedonia. Skopje, 2010. 48 c.

58. Jones A. Athenian Democracy Oxford, 1957; Agard W. What Democracy Meant to the Greeks Madison, 1965; Hansen M. The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes. Structure, Principles and Ideology Oxford, 1991; Толочко П. Київська Русь К., 1996. С. 215–220.

59. Kirkman M. Parents' contributions to the narrative identity of offspring of donor-assisted conception. *Social Science and Medicine*. 2003. Vol. 57, No. 11. P. 2229–2242.

60. Kosciw J. G., Diaz E. M. Involved, invisible, ignored: The experiences of lesbian, gay, bisexual, and transgender parents and the irchildren information's K12 schools. New York: Gay, Lesbian and Straight Education Network. 2008.

61. Kulpoo D. The Quality of Education: Some Policy Suggestions Based on a Survey of Schools, Mauritius. SACMEQ Policy Research Report No. 1. 1998. Ministry of Education and Human Resource Development, Mauritius, and UNESCO International Institute for Educational Planning.

62. Lasten ja nuorten kuolleisuuserot Suomessa. *Tilastokeskus*. 29.09.2014. URL: http://www.stat.fi/artikkelit/2014/art_2014-02-26_009.html.

63. Lee C. J., Lee H., Jang H. M. The history of policy responses to shadow education in South Korea: implications for the next cycle of policy responses. *Asia Pacific Education Review*. 2010. No. 11 (1). P. 97–108.

64. Lee J., Kim Y., Yoon C. The effects of pre-class tutoring on student achievement: Challenges and implications for public education in Korea. *KEDI Journal of Educational Policy*. 2004. № 1 (1). P. 25–42.

65. Leonard Cheshire Disability. Disability Inclusive Education. URL: https://www.leonardcheshire.org/sites/default/files/LCD_InclusiveEd_012713interactive.pdf.

66. Levels & Trends in Child Mortality Report 2018 Estimates Developed by the UN Inter-agency Group for Child Mortality Estimation: UNICEF, WHO, World Bank, UN-DESA Population Division. URL:

<https://data.unicef.org/wp-content/uploads/2018/10/Child-Mortality-Report-2018.pdf>.

67. Lindqvist B. Education as a fundamental right. *Education Update*. 1999. № 2 (4). P. 7.

68. Lombardo v Italy, No. 12490/86, ECHR 1992. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-116461%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-116461%22]}) .

69. Lubbe C. Mothers, fathers, or parents: Same-gendered families in South Africa. *South African Journal of Psychology*. 2007. № 37 (2). P. 260–283.

70. M. P. E. V. and Others v. Switzer, No. 3910/13, ECHR 2014. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145348>.

71. Mapping Statelessness in Finland, UNHCR, November 2014. URL: <https://www.refworld.org/docid/546da8744.html>.

72. Marder M. Rating Sovereignty *Al Jazeera*. 2012. November 10. URL : <https://www.globalpolicy.org/globalization/globalization-of-politics/political-integration-and-national-sovereignty/52051-rating-sovereignty.html>

73. Masuda Y. The Information Society as Post-Industrial Society . W., 1983 p. 73–84

74. Matiashovska R. Guarantees of protection of preschool children in non-traditional families. *Evropský politický a právní diskurz*. 2019. Vol. 6, Issue 2. P. 159–164.

75. McCarthy J. Record-High 60% of Americans Support Same-Sex Marriage Gallup. *Social and Policy Issues*. 20 May 2015. URL: <http://www.gallup.com/poll/183272/record-high-americans-support-sex-marriage>.

76. Mikulic v. Croatia, No. 53176/99 ECHR 04.09.2002. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-60035%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-60035%22]}).

77. Mischo C., Haag L. Expansion and effectiveness of private tutoring. *European Journal of Psychology of Education*. 2002. № 17 (3). P. 263–273.

78. Muskhadzhiyeva and Others v. Belgium, No. 41442/07, ECHR 19.01.2010. URL: <https://www.asylumlawdatabase.eu/en/content/ecthr-muskhadzhiyeva-and-others-v-belgium-application-no-4144207>.

79. National Association for the Education of Young Children Code of Ethical Conduct and Statement of Commitment. 2005. URL: <http://www.naeyc.org/files/naeyc/file/positions/PSETH05.pdf>.

80. No child should be stateless. European Network on Statelessness. *European Network on Statelessness: website*. URL: <https://www.statelessness.eu>.
81. Olsson v. Sweden, No. 13441/87, EHRR 1992. URL: http://www.hrcr.org/safrica/dignity/olsson_sweden.htm.
82. Online public schools. *K12*. 2013. URL: <https://www.k12.com/virtual-school-offerings/online-public-schools.html>.
83. Ortynska N., Atamaniuk Z., Borinshtein Y. Education: dialogical search and socio-cultural adaptation. *Hayka i osvima*. 2017. № 12. C. 140–145.
84. Ortynsky V., Ortynska N., Humin O., Varii M. Psychological and pedagogical foundations of quality activities of the teachers of legal disciplines in higher education institutions. *Utopia y Praxis Latinoamericana*. 2018. № 82. P. 34–50.
85. Pascal v. Romania, No. 805/09, ECHR 2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf?library=ECHR&id=003-3909536-4514192&filename=Forthcoming%20Chamber%20Judgments%2017-19.04.12.pdf>.
86. Patterson C. J. Children of lesbian and gay parents. *Advance sin clinical child psychology*. 1997. Vol. 19. P. 235–282.
87. Patterson C. J. Children of Lesbian and Gay Parents: Psychology, Law, and Policy. *University of Virginia American Psychologist*. November 2009. P. 727–736.
88. Patterson C. J. Lesbian mothers and the children: Findings from the Bay Area Families Study. *Lesbians and gays in couples and families: A hand book for the rapists San Francisco* / J. Laird, R. J. Green (Eds.). Jossey-Bass, 1996. P. 420–437.
89. Pellissier H. Nobody does it better. URL: http://www.salon.com/mwt/feature/2000/10/05/gay_parents/index.html.
90. Perheiden määrä jatkanut laskuaan. *Tilastokeskus*. URL: <http://www.stat.fi/til/perh/index.html>.
91. Pew Research Center. 2013. The global divide on homosexuality: Great reacceptance in more secular and affluent countries. URL: <http://www.pewglobal.org/2013/06/04/theglobal-divide-on-homosexuality/>.
92. Polydorides G. The determinants of educational achievement at the end of secondary schooling: The case of Greece. *The Annual meeting of*

the American Educational Research Association. 16–20 April 1986. San Fransisco.

93. Peters Susan J. Inclusive Education: an EFA strategy for all children. *World Bank*. November 2004. URL: http://siteresources.worldbank.org/EDUCATION/Resources/278200-1099079877269/547664-1099079993288/InclusiveEdu_efa_strategy_for_children.pdf.

94. Rees v. the United Kingdom, Council of Europe: European Court of Human Rights, 17 October 1986. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57564%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57564%22]}).

95. Remes H. Lasten ja nuorten kuolleisuuserot Suomessa. *Hyvinvointikatsauksessa*. 2014. № 1. URL: http://tilastokeskus.fi/artikkelit/2014/art_2014-02-26_009.html.

96. Remes H., Martikainen P., Valkonen T. Mortality Inequalities by Parental Education among Children and Young Adults in Finland 1990–2004. *Journal of Epidemiology and Community Health*. 2010. No. 64 (2). P. 136–141.

97. Report on the Protection of Children’s Rights: International standards and domestic constitutions: adopted by the Venice Commission at its 98th Plenary Session (Venice, 21–22 March 2014). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdf=CEDL-AD\(2014\)005-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdf=CEDL-AD(2014)005-e).

98. Roback Morse J. Executive Summary and Summary of Research Results Children and Same Sex Parenting. *Living the Truth in Love: Courage International Conference*. The Ruth Institute. 2 October 2015.

99. Russell J. The secret lessons. *New States man*. 8 April 2002.

100. Schalk and Kopf v. Austria, No. 30141/04 22.11.2010, ECHR. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-99605%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-99605%22]}).

101. Shapiro M. The Globalization of Law *Indiana Journal of Global Legal Studies*. 1993. Vol. 1: Iss. 1, Article 3. URL: <http://www.repository.law.indiana.edu/ijgls/vol1/iss1/3>

102. Sheffield and Horsham v. the United Kingdom, Council of Europe: European Court of Human Rights, 30 July 1998. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13642989908406798>.

103. Silova I., Budiene V., Bray M. Education in a hidden market place: monitoring of private tutoring. Overview and country reports. New York: Education Support Program of the Open Society Institute, 2006.

104. Sloth-Nielsen J. The South African Children's Act 38 of 2005 *Surrogacy, South African Style family Law Newsletter*. 2013. P. 19–21.

105. Statistics Canada, 2011. Census of Population, Statistics Canada catalogue, No. 98-312-XCB2011046. URL: <http://bit.ly/S51y3Y>.

106. Steinfeld and Another v Secretary of State for Education: Case No. CO/6008/2014 [2016] EWHC 128 (Admin). URL: <https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2016/01/steinfeld-v-secretary-for-eduction.pdf>.

107. Stetsiuk B., Slyvka O., Bashynskiy O. The legal framework for the implementation of currency regulation in some foreign countries and in Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2018. Vol. 4, No. 1. P. 358–365.

108. Stevenson D. L., Baker D. P. Shadow education and al location informal schooling: transition to university in Japan. *The American Journal of Sociology*. 1992. № 97(6). P. 1639–1657.

109. Stubbs S. Inclusive Education. Where there are few resources. Oslo: The Atlas Alliance, 2008. P. 155.

110. Ternovsky v. Hungary, No. 67545/09, ECHR 2010. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?Library=ECHR&id=001-102254&filename=001-102254.pdf>.

111. The Dakar Framework for Action: Education for All: meeting our collective commitments (including six regional frameworks for action). World Education Forum, Dakar, 2000. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000121147>.

112. The tutoring revolution: applying research for best practices, policy implications and student achievement / E. E. Gordon, R. R. Morgan, C. J. O'Malley, J. A. Pontiell. New York: Rowman and Little field Education, 2006. 162 p.

113. UNESCO EFA Global Monitoring Report: EFA. Strong Foundations: Early Childhood Care and Education. Paris: UNESCO. 2007–2008.

114. Watson L. Private expectations and public schooling: the growth of private tutoring in Australia. *Paper presented at the Australian Association for Research in Education (AARE) Conference*. 30 November – 4 December 2008. Brisbane.

115. WHO World Report on Disability. Geneva: WHO/World Bank. 2011. URL: https://www.who.int/disabilities/world_report/2011/en/index.html.

116. Ylitalo M. Lapsuudenkodin kirjat vaikuttavat aikuisiän lukutaitoon. *Huvinvoin tikatsauksessa*. 2014. № 3. URL: http://tilastokeskus.fi/artikkelit/2014/art_2014-09-29_006.html.

117. Авраменко С. М. Розслідування розбещення неповнолітніх: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2017. 19 с.

118. Алебастрова И. А. Социальные права: конституционные обещания, пожелания или привидения? *Государство и право*. 2010. № 4. С. 30–38.

119. Антокольская М. В. Семейное право: учебник. Москва: Норма, 2010. 569 с.

120. Антонов В. О. Державна політика у сфері національної безпеки як гарантія забезпечення сталого розвитку української держави в сучасних умовах. *Альманах права*. 2016. Вип. 7. С. 260–263.

121. Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации: учеб. для вуз. 3-е изд., изм. и доп. Москва: Норма (Изд. группа Норма-Инфра-М), 2002. 800 с.

122. Базовий компонент дошкільної освіти в Україні: затвердж. наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України № 615 від 22.05.2012. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/doshkilna/bazovij-komponent-doshkilnoyi-osviti-na-sajt-ostatochnij.pdf>.

123. Бандурка І. О. Кримінально-правовий захист дитинства в Україні: монографія. Харків: Золота миля, 2015. 403 с.

124. Беспаль О. Л. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам проти життя та здоров'я дітей, що вчиняються в сім'ї: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Класичний приват. ун-т. Запоріжжя, 2019. 20 с.

125. Бисага Ю. М., Белов Д. М. Конституційно-правове регулювання реформ у державі: питання теорії та практики. *Конституційно-правові академічні студії*. 2015. Вип. 1. С. 44–54.

126. Бірюков Р. М. Правовий розвиток в умовах глобалізації *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 52. С. 295-299. С. 296

127. Бобровник С. В. Юридична антропологія: становлення та науковий статус. *Правова держава*. 2017. Вип. 28. С. 111–118.

128. Боднарчук О. І. Адміністративно-правове регулювання у сфері соціального захисту прав дітей: автор. дис. ... канд. юрид. наук / Ун-т держ. фіск. служби України. Ірпінь, 2017.

129. Борейко В. Екологічні загрози для нинішнього покоління та шляхи їх подолання. *Нова педагогічна думка*. 2014. № 4. С. 105–108.

130. Бортник Н. П., Мороз Н. С. Міграціологія як наука про кількісно-якісні показники міграції населення. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: *Юридичні науки*. 2016. № 850. С. 9–15.

131. Бортник Н. П., Сопільник Л. І. Глобалізація як феномен розвитку цивілізації. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. Сер. економічна. Сер. юридична. 2018. Вип. 19. С. 158–163.

132. Бортник Н. П., Хомишин І. Ю. Глобалізація як чинник формування міграційних систем. *Митна справа*. 2014. № 1 (91), ч. 2, кн. 1. С. 248–254.

133. Брежнєва О. Г. Теорія і практика математичного розвитку дітей 3-6 років у системі дошкільної освіти: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.08 / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т проблем виховання. Київ, 2019. 665 с.

134. В Україні минулого року правозахисники зафіксували 226 порушень на ґрунті гомофобії та трансфобії. *Центр інформації про права людини*. 2018. 21 лют. URL: https://humanrights.org.ua/material/minulorich_pravozahisniki_zafiksuvali_ponad_200_vipadkiv_porushen_pra_v_lgbt_v_ukrajini.

135. В Финляндии все новорожденные будут получать в подарок книгу. *Facenews*. 2019. 21 янв. URL: <https://www.facenews.ua/news/2019/436152/>

136. Валентей Д. И., Кваша А. Я. Основы демографии Москва: Мысль, 1989. 286 с.

137. Влада в Україні: шляхи до ефективності / ред. рада: О. Д. Святоцький (голова) [та ін.]. К. : ІнЮре, 2010. 688 с. с. 155

138. ВОЗ: грудное вскармливание – залог здоровья будущих поколений. *Новости ООН*. 2018. 7 нояб. URL: <https://news.un.org/ru/story/2018/11/1342331>.

139. Волинка К. Г. Правовий статус особи та гарантії реалізації прав і свобод за Конституцією України. Київ: РННУ Дініт, 1998. 35 с.

140. Воронкова В. Г. Теоретико-методологічні засади розвитку сучасного соціуму в контексті синергетичної глобалізації. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2012. Вип. 50. С. 21–35.

141. Гавеля О. Прогнозування подальших змін в ієрархії культурних цінностей українського суспільства в аспекті глобалізаційних змін *Вісник Книжкової палати*. 2010. № 8. С. 37-41. С. 37

142. Гарапко В. І. Вплив приватного репетиторства в Україні на можливості здобуття освіти дітьми з бідних сімей. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер.: Педагогічні науки*. 2016. Вип. 133. С. 41–43.

143. Гарасимів Т. З., Базарник Б. І. Самореалізація як соціальний розвиток особистості. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2016. № 837. С. 218–223.

144. Гарчева Л. П., Ярмыш А. Н. Конституционное право Украины: учеб. пособие. Симферополь: ДОЛЯ, 2000. 336 с.

145. Глобалізація і безпека розвитку : моногр. К. : КНЕУ, 2001. 309 с.

146. Гордеева А. В. Реабилитационная педагогика: от теории к практике: монография. Москва: МГУКИ, 2001. 321 с.

147. Горин В. Соціальні гарантії в системі соціальної безпеки держави: теоретико-методологічний аспект. *Світ фінансів*. 2013. Вип. 2. С. 69–80.

148. Грицишина Т. І. Інноваційна освіта – дошкільнятам. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2017. № 3. С. 65–70.

149. Грудне вигодовування. *Офіційна веб-сторінка ЮНІСЕФ в Україні*. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/ukr/gredGov.pdf> .

150. Губаль Ю. В. Захист прав дітей в Угорщині. Уповноважений із прав дитини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право*. 2015. Вип. 35 (1.1). С. 63–65

151. Дакарские рамки действий. Образование для всех: выполнение наших коллективных обязательств: текст, принятый Всемирным форумом по образованию, Дакар, Сенегал, 26–28 апр. 2000 г. URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001211/121147r.pdf>

152. Данилишина Е. Культурное пространство: угрозы эпохи глобализации / Е. Данилишина // Етнічність і влада: міжнародні конфлікти, тероризм і нові загрози глобальній безпеці : матер. X Міжнар. семінару (м. Ялта, 12–15 травня 2011 р.) / за ред. Т. О. Сенюшкіної. Севастополь : Вебер, 2012. С. 110-113.

153. Декларація прав дитини: міжнар. док. ООН від 20.11.1959. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384.

154. Декларація про захист жінок і дітей при надзвичайних обставинах та під час збройних конфліктів: міжнар. док. ООН від 14.12.1974. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_317.

155. Декларація про соціальні та правові принципи, що стосуються захисту і благополуччя дітей, особливо у разі передачі дітей на виховання та їх усиновлення на національному і міжнародному рівнях: міжнар. док. ООН від 03.12.1986. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_131.

156. Демографічна та соціальна статистика / Населення та міграція. *Державна служба статистики України: офіційний веб-сайт*. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/ds.htm.

157. Державна служба статистики України. Демографічна та соціальна статистика / Доходи та умови життя. *Державна служба статистики України: офіц. веб-сайт*. URL: http://www.km.ukrstat.gov.ua/ukr/statinf/menu_u/vrd.htm.

158. Державний стандарт соціального супроводу сімей, у яких виховуються діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування: затв. Наказом Міністерства соціальної політики України № 1307 від 11.08.2017. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1089-17>.

159. Дитяча смертність. *Офіційна веб-сторінка ЮНІСЕФ в Україні*. URL: https://www.unicef.org/ukraine/ukr/children_24097.html.

160. Діти в Україні. *Офіційна веб-сторінка ЮНІСЕФ в Україні*. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/ukr/children.html>.

161. Дослідження: більшість американців не вірять у необхідність збереження традиційної сім'ї. *Кореспондент.net*. 2013. 10 трав. URL: <https://ua.korrespondent.net/lifestyle/health/1557455-doslidzhennya-bilshist-amerikanciv-ne-virit-u-neobhidnist-zberezhennya-tradicijnoyisimyi>.

162. Дошкільна освіта / МОН України. *Міністерство освіти і науки України: офіційний веб-сайт*. <https://mon.gov.ua/ua/tag/doshkilnaosvita>.

163. Дума ухвалила закон про «нетрадиційні стосунки». *BBC News. Україна*. 2013. 11 черв. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news/2013/06/130611>.

164. Еліта: витоки, сутність, перспектива / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн, С. В. Пролеєв [та ін.] ; [за ред. В. Г. Кременя]. К. : Знання, 2011. 527 с. С. 50-51

165. Європейська конвенція про громадянство: док. Ради Європи № ETS N 166 від 06.11.1997. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/994_004.

166. Європейська конвенція про здійснення прав дітей: міжнар. док. Ради Європи від 25.01.1996. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135.

167. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за грудень 2018 року. *Генеральна прокуратура України: офіційний веб-сайт*. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113653&libid=100820&c=edit&_c=fo.

168. ЄСПЛ визнав незаконною заборону на усиновлення російських дітей американцями. *Центр інформації про права людини*. 2017. 17 січ. URL: https://humanrights.org.ua/material/jespch_priznal_nezakonnym_zapret_na_usynovlenije_rossijskih_detej_amerikancami.

169. Єфіменко Л. В. Правовідносини за участю інших членів сім'ї та родичів як форма реалізації права на сім'ю. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2015. № 3. С. 51–55.

170. Жаровська І. М. Легітимність державної влади у демократичній державі. *Університетські наукові записки*. 2009. № 3. С. 20–23.

171. Жаровська І. М. Публічні і приватні інтереси у механізмі сучасної державної влади. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2010. Вип. 525. Правознавство. С. 33–36.

172. Жаровська І. М. Щодо проблем методології теорії держави і права. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2015. № 827. С. 138–141.

173. За рік в Україні всиновили понад півтори тисячі дітей. *Центр інформації про права людини*. 2018. 29 груд. URL: https://humanrights.org.ua/material/za_rik_v_ukrajini_vsinovili_ponad_pivtori_tisjachi_ditej_.

174. Заворотченко Т. М. Гарантії реалізації конституційних політичних прав і свобод людини й громадянина в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 95–99.

175. Заворотченко Т. М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2002. 20 с.

176. Загальна декларація прав людини: міжнар. док. ООН від 10.12.1948. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015

177. Загальна теорія держави і права: підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. Харків: Право, 2011. 584 с.

178. Захворюваність населення. *Державна служба статистики України: офіц. веб-сайт*. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/oz_rik/oz_u/zahvor_06_u.html .

179. Захист дітей. *Офіційна веб-сторінка ЮНІСЕФ в Україні*. URL: https://www.unicef.org/ukraine/ukr/children_24126.html.

180. Звіт Мультиіндикаторного кластерного обстеження домогосподарств (МІКС) в Україні. *Офіційна веб-сторінка ЮНІСЕФ в Україні*. URL: https://www.unicef.org/ukraine/ukr/Ukraine_MICS_Final_Report_UKR.pdf.

181. Звіт про гуманітарну ситуацію в Україні № 55 від 1 лютого 2017 р.. *Офіційна веб-сторінка ЮНІСЕФ в Україні*. URL: https://www.unicef.org/ukraine/ukr/children_26268.html.

182. Злобина И. В. Проблемы правового регулирования и правоприменительной практики ограничения родительских прав. *Общество и право*. 2013 № 4 (46). С. 50–53.

183. Зозуля Є. В. Міжнародне співробітництво органів внутрішніх справ України: історико-правове дослідження: монографія. Харків: НікаНова, 2014. 782 с.

184. Зозуля Є. В. Органи внутрішніх справ України на етапі розбудови незалежної держави (історико-правове дослідження): монографія. 2-ге вид., переробл. і допов. Херсон: Грінь Д. С., 2017. 270 с.

185. Зозуля Є. В., Іванов І. В., Гончаров А. В. Теорія держави і права: підготовка до державної атестації: навч. посіб. Кривий Ріг: Дон. юрид. ін-т; Харків: Олді-Плюс, 2018. 160 с.

186. Ідея культури: виклики сучасної цивілізації / Є. К. Бистрицький, С. В. Пролесєв, Р. В. Кобець, Р. В. Зимовець. – К. : Альтерпрес, 2003. 192 с.

187. Інструкція з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України: Наказ Міністерства внутрішніх справ України № 1044 від 19.12.2017. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18>.

188. K. and T. v. Finland, No.25702/94, ECHR 2001-VII. <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=002-10324&filename=002-10324.pdf&TID=ihgdqbxnfi> .

189. Капица С. П. Об ускорении исторического времени/ *Новая и новейшая история*. 2004. № 6. С. 3–16.

190. Кистерев Д. Д. Участие законных представителей и иных уполномоченных лиц и органов в осуществлении, охране и защите интеллектуальных прав ребенка в Российской Федерации. *Закон и право*. 2018. № 7. С. 58–61.

191. Китайка надіслала кур'єрською поштою немовля до сироти-нцю. *UNN*. 2017. 11 серп. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1681423-kytaianka-nadislala-kurierskoju-poshtoiu-nemovlia-dosyrotynsiu>.

192. Кількість усиновлених дітей. *Державна служба статистики України: офіц. веб-сайт*. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/oz_rik/oz_u/vsunovlennia_06_u.html.

193. Кобзева С. И. Источники права социального обеспечения России: монография. Москва: Проспект, 2009. 264 с.

194. Коваленко В. В. Гарантії прав і свобод людини в Україні та шляхи їх удосконалення в контексті модернізації Конституції України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 7. С. 57–65.

195. Козюбра М. І. Співвідношення національних і міжнародних правових систем. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2016. Т. 181. С. 3–11.

196. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: підручник. Київ: Правова єдність, 2008. 350 с.

197. Комплексна програма підтримки учасників АТО та членів їх сімей – мешканців м. Львова. *Львівська міська рада: офіційний веб-сайт*. URL: <http://city-adm.lviv.ua/lmr-news/rubrics/government/219235-sesiia-pryiniala-kompleksnu-prohramu-pidtrymky-uchasnykiv-ato-ta-chleniv-ikh-simei-meshkantsiv-m-lvova> .

198. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок: міжнар. док. від 18.12.1979 (в ред. від 06.10.1999). *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207.

199. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності: міжнар. док. від 15.11.2000 (в ред. від 04.02.2004). *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789.

200. Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці N 182: міжнар. док. МОП 17.06.1999. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_166.

201. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнар. док. Ради Європи від 04.11.1950 (в ред. від 02.10.2013). *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

202. Конвенція про права дитини: міжнар. док. ООН від 20.11.1989. *Зібрання чинних міжнародних договорів України*. 1990. № 1.

203. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання: міжнар. док. ООН від 10.12.1984 (в ред. від 13.11.1998). *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085.

204. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства: міжнар. док. від 25.10.2007. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/994_927.

205. Конституционное право / под ред. В. В. Лазарева. Москва: Юристь, 1999. 592 с.

206. Конституція України: Закон України № 254к/96-ВР від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30, ст. 141.

207. Косарева О. І. Психологічні особливості навчання і виховання дітей з різними освітніми потребами (на прикладі дітей з раннім дитячим аутизмом). *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти*. 2016. Вип. 13 (1). С. 135–138.

208. Котуха О. С. До питання міжнародно-правового захисту прав дитини під час збройних конфліктів. *Науковий вісник Львівського тор-*

говельно-економічного університету. Серія юридична: зб. наук. праць. Львів: Растр-7, 2019. Вип. 8. С. 239–247.

209. Кравчишина О. О. Формування готовності майбутніх вихователів до використання засобів медіаосвіти у навчально-виховному процесі дошкільних навчальних закладів: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». Старобільськ, 2018. 299 с.

210. Красняков Є., Бурда В. Формування та реалізація інклюзивної політики у сфері освіти дітей з особливими освітніми потребами в Україні. *Віче*. 2013. № 6. С. 17–19.

211. Кресін О., Ткаченко О. Національна держава в умовах глобалізації *Право України*. 2007. № 6. С. 146–150.

212. Крестовська Н. М. Статус дитини як показник гуманності права: історичні аспекти. *Охорона дитинства. Дитяче право: теорія, досвід, перспективи*: матер. конф., присвяч. 80-й річниці від дня заснування державного Дитячого містечка ім. III Комінтерну в Одесі. Одеса: Юрид. л-ра, 2001. С. 198–202.

213. Крестовська Н. М. Ювенальне право України: історико-теоретичне дослідження: монографія. Одеса: Фенікс, 2008. 329 с.

214. Ладиченко В. В. Державна політика у сфері забезпечення права людини на питну воду. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2016. № 4. С. 62–66.

215. Леженин В. Н. Правовые вопросы семейного воспитания детей. Воронеж, 1992. 270 с.

216. Леонович О. А. В мире английских имен. 2-е изд., испр. и доп. Москва: АСТ: Астрель, 2002. 140 с.

217. Лесько Н. В. Державна політика України у сфері захисту дітей від насильства та інших протиправних дій: адміністративно-правові проблеми формування та реалізації: монографія. Київ: Людмила, 2017. 471 с.

218. Лесько Н. В. Загальна характеристика правового статусу уповноваженого Президента України з прав дитини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2015. № 827. С. 74–78.

219. Личенко І. О., Жаровська І. М., Марич Х. М. Адміністративно-правове забезпечення екологічної безпеки в Україні: монографія.

Львів: Ін-т права та психології НУ «Львівська політехніка», 2018. 164 с.

220. Лопушняк Г. С. Державні соціальні стандарти, гарантії та нормативи: сутнісно-проблемні аспекти. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*. 2014. № 2. С. 491–499.

221. Лукіна Т. О., Шошова А. Г. Реалізація державної освітньої політики щодо дітей з особливими освітніми потребами. *Університетські наукові записки*. 2014. № 2. С. 338–347.

222. Лютко Н. В. Інформаційне суспільство та ціннісні орієнтації особистості. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер.: Політологія*. 2012. Т. 182, вип. 170. С. 98–101.

223. Малєин Н. С. Охрана прав личности советским законодательством / отв. ред. А. И. Масляев. Москва: Наука, 1985. 165 с.

224. Марко Я. Р. До проблем правового статусу дитини, що народжена із застосуванням процедури сурогатного материнства. *Наше право*. 2017. № 3. С. 24–27.

225. Марцеляк О. В. Омбудсман з прав дитини: проблеми формування і розвитку у світі і в Україні. *Право України*. 2003. № 10. С. 44–48.

226. Марченко М. Н. Государство и право в условиях глобализации М. : Проспект, 2008. 400 с. с.12-13

227. Матяшовська Р. Ю. Гарантії прав дітей, що народжені за допомогою методу сурогатного материнства. *Право та державне управління*. 2018. Вип. 4. С. 16–20.

228. Матяшовська Р. Ю. Громадянство як визначальна гарантія забезпечення прав дітей дошкільного віку. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2018. Вип. 7. С. 61–67.

229. Матяшовська Р. Ю. Інклюзивна освіта як новітня гарантія захисту прав дітей дошкільного віку. *Публічне право*. 2018. Вип. 3. С. 255–260.

230. Матяшовська Р. Ю. Правове регулювання приватного навчання дошкільнят як прояву глобалізаційного суспільства *Актуальні проблеми держави і права*. 2018. Вип. 81. С. 97–102.

231. Матяшовська Р. Ю. Структура політичних гарантій прав дітей дошкільного віку. *The Journal of Eastern European Law*. 2019. Вип. 59. С. 108–113.

232. Михайлова И. А. Законодательство, регламентирующее установление происхождения детей, нуждается в корректировке. *Вопросы ювенальной юстиции*. 2009. № 2. С. 88–92.

233. Мицкевич А. В. О гарантиях прав и свобод советских граждан в общенародном социальном государстве. *Советское государство и право*. 1963. № 8. С. 15–21.

234. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: міжнар. док. ООН від 16.12.1966. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042.

235. На сьогоднішній день в Україні 71 тисяча дітей мають статус сироти. *UNN*. 2017. 26 верес. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1689891-v-ukraini-bilshe-70-tys-ditei-syrit>.

236. Нова Конституція України: огляд, коментарі і текст Основного Закону / за ред. В. Ф. Погорілка. Київ: Правова держава, 1997. 156 с.

237. Новгородцев П. И. Об общественном идеале М. : Директ-Медиа, 2008. 640 с.

238. Новейший философский словарь / сост. А. А. Грицанов. Минск: Изд. В. М. Скакун, 1998. 896 с.

239. Общая теория государства и права. Академический курс: в 2 т. / отв. ред. М. Н. Марченко. Москва: Зерцало, 2000. Т. 1: Теории государства и права. 2000. 416 с.

240. Оглезнев В. В. Глобализация и государство: анализ социальной онтологии Томск : Изд-во ЦНТИ, 2010. 160 с.

241. Олійник А. Ю., Гусарев С. Д., Слісаренко О. Л. Теорія держави і права: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 176 с.

242. Ортинська Н. В. Правовий статус неповнолітніх: теоретико-правове дослідження: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень», Львів, 2017. 524 с.

243. Ортинська Н. В. Правовий статус неповнолітніх: теоретико-правове дослідження: монографія. Львів: СПОЛОМ, 2016. 691 с.

244. Ортинська Н. В. Спеціальні принципи правової політики щодо неповнолітніх. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2015. № 825. С. 195–198.

245. Пархоменко Н. М. Сучасний погляд на проблеми правотворчості. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2013. Вип. 60. С. 578–579.

246. Пересунько В. С. Юридичні гарантії при укладенні трудового договору: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2002. 20 с.

247. Петришин О. Демократичні основи правової, соціальної державності. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 1. С. 32–41.

248. Петруня В. Ю. Економічна глобалізація: вплив на бізнес та суб'єктів надання митних послуг у контексті маркетингового управління *Вісник Академії митної служби України. Сер. : Економіка*. 2011. № 1. С. 71-78 С. 72

249. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини: Постанова КМУ № 866 від 24.09.2008. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF>.

250. Питання Уповноваженого Президента України з прав дитини: Указ Президента України № 811 від 11.08.2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/811/2011>.

251. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України: підручник / за заг. ред. В. Ф. Погорілка. Київ: Наук. думка; Президент, 2006. 344 с.

252. Погребняк С. Верховенство права в Україні: передумови та перспективи. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 29–36.

253. Подолання насильства щодо дітей: шість стратегій дії / Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), 2014. URL: <https://www.osce.org/uk/odihr/390167?download=true>

254. Показники світового розвитку. Рівень смертності до 5 років. Служба «Провідник загальнодоступних даних google». URL: https://www.google.com.ua/publicdata/explore?ds=d5bncppjof8f9_&met_y=ny_gnp_mktp_pp_cd&idim=country%3AUKR&dl=uk&hl=uk&q=внп#!ctype=l&strail=false&bcs=d&nselm=h&met_y=sh_dyn_mort&scale_y=lin&ind_y=false&rdim=region&idim=region:ECS&idim=coun.

255. Політика та міжнародні конвенції. *Офіційна веб-сторінка ЮНІСЕФ в Україні*. URL: https://www.unicef.org/ukraine/ukr/children_10662.html 3 .

256. Посткризисная экономика: проблемы и решения : моногр. / Л. И. Антошкина, В. А. Висящев, В. К. Антошкин. Донецк ; Бердянск : Донбасс, 2011. 558 с.

257. Права человека: учеб. пособие / А. Д. Гусев, Я. С. Яскевич, Ю. Ю. Гафарова и др. Минск: ТетраСистемс, 2002. 304 с.

258. Про громадянство України: Закон України № 2235-III від 18.01.2001. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 13, ст. 65.

259. Про державні соціальні стандарти і державні соціальні гарантії: Закон України № 2017-III від 05.10.2000. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 48. Ст. 409.

260. Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю: Закон України № 2109-III від 16.11.2000. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 1. Ст. 2.

261. Про дошкільну освіту: Закон України № 2628-III від 11.07.2001. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 49. Ст. 259.

262. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України № 2342-IV від 13.01.2005. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 6. Ст. 147.

263. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України № 2229-VIII від 07.12.2017. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 5. Ст. 35.

264. Про затвердження Гігієнічних вимог до продуктів дитячого харчування, параметрів безпечності та окремих показників їх якості: Наказ Міністерства охорони здоров'я України № 696 від 06.08.2013. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1380-13>.

265. Про затвердження Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року: Постанова КМУ № 453 від 30.05.2018. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/453-2018-%D0%BF>.

266. Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення: Постанова КМУ № 780 від 11.10.2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/780-2016-%D0%BF>.

267. Про затвердження Національної рамки кваліфікацій: затв. Постановою Кабінету Міністрів України № 1341 від 23.11.2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-%D0%BF#n12>.

268. Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року: Розпорядження КМУ № 1393-р від 23.11.2015. *Урядовий кур'єр*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/248740679>.

269. Про затвердження Порядку комплектування інклюзивних груп у дошкільних навчальних закладах: Наказ МОН, МОЗ № 104/52 від 06.02.2015. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0224-15>.

270. Про національну безпеку України: Закон України № 2469-VIII від 21.06.2018. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31.

271. Про освіту: Закон України № 2145-VIII від 05.09.2017. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 38-39.

272. Про освіту: Закон України від 23.05.1991 № 1060-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 34. Ст. 451 (втратив чинність на підставі Закону № 2145-VIII від 05.09.2017).

273. Про охорону дитинства: Закон України № 2402-III від 26.04.2001. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст. 142.

274. Про прожитковий мінімум: Закон України № 966-XIV від 15.07.1999. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 38. Ст. 348.

275. Про рекламу: Закон України № 270/96-ВР від 03.07.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 39. Ст. 181.

276. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Права дитини в Україні: забезпечення, дотримання, захист»: Постанова Верховної Ради України № 1906-VIII від 22.02.2017. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-19>.

277. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: схвал. Указом Президента України № 5/2015 від 12.01.2015. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.

278. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо права на визначення імені особи: проект № 9092 від 18.09.2018. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64612.

279. Пухкал О. Г. Модернізація державного управління в контексті розвитку громадянського суспільства в Україні : моногр. К. : Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2010. 287 с.с. 69

280. Пшенична А. В. Адміністративно-правове забезпечення прав дітей в умовах проведення антитерористичної операції в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Ін-т МВС України. Київ, 2016. 21 с.

281. Рабінович П. М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). Харків: Право, 1997. 64 с.

282. Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина: навч. посіб. Київ: Атіка, 2004. 464 с.

283. Радзієвська О. Г. Правові засади та пріоритети розвитку протидії негативним інформаційним впливам на дітей. *Інформація і право*. 2017. № 2. С. 88–98.

284. Радзієвської О. Г. Правові засади протидії негативним інформаційним впливам на дітей в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Нац. акад. прав. наук України, Наук.-дослід. ін-т інформатики і права. Київ, 2018. 20 с.

285. Рижко Л. В. Інформаційне суспільство: особливості наукового простору. *Вісник Національного авіаційного університету. Сер.: Філософія. Культурологія*. 2010. № 2. С. 31–36.

286. Рішення ЄСПЛ у справі «Корнейкова та Корнейков проти України» (Заява № 56660/12) від 24.03.2016. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_b56.

287. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу) № 9-рп/2012 від 12.04.2012. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012 р. № 3. Ст. 41.

288. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 29, 36, частини другої статті 56, частини другої статті 62, частини першої статті 66, пунктів 7, 9, 12, 13, 14, 23, 29, 30, 39, 41, 43, 44, 45, 46 статті 71, статей 98, 101, 103, 111 Закону України «Про Державний бюджет України на 2007 рік» (справа про соціальні гарантії громадян) № 6-

рп/2007 від 09.07.2007. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0a6p710-07>.

289. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 49 народних депутатів України, 53 народних депутатів України і 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» справа № 20-рп/2011 від 26.12.2011. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-11>.

290. Романцова С. В. Запобігання сексуальному насильству щодо дітей в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / НУ «Львівська політехніка». Львів, 2018. 19 с.

291. Ромовська З. В. Українське сімейне право: Академічний курс. Київ: Правова єдність, 2009. 500 с.

292. Рудич Ф. М. Політичний клас сучасної України: специфіка формування *Державно-правові та суспільно-політичні перетворення в Україні*: проблеми і перспективи : матер. спільного засідання вчених рад Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України та Ін-ту історії України НАН України / [відп. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученко ; упор. д-ра політ. наук В. П. Горбатенко]. К. : Юрид. думка, 2010. С. 49.

293. Саламанская декларация. Рамки действий по образованию лиц с особыми потребностями, приняты Всемирной конференцией по образованию лиц с особыми потребностями: доступ и качество (Саламанка. Испания, 7–10 июня 1994 г.). Киев, 2000. 21 с.

294. Саламська декларація про принципи, політику та практичну діяльність у галузі освіти осіб з особливими освітніми потребами та Рамки Дій щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами від 10.06.1994 / ЮНЕСКО. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-94.

295. Семенов І. В., Житний О. О. Відповідальність за ухилення від утримання дітей або батьків: кримінально-правові аспекти: монографія. Харків, 2015. 254 с.

296. Синегубов О. Право дитини на ім'я як форма її правового існування та спосіб самовираження. *Юридичний вісник*. 2014. № 5. С. 47–52.

297. Система соціального забезпечення в Україні у 2014–2015 рр. і після: у напрямку ефективних мінімальних рівнів соціального захисту / Міжнародна організація праці; Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи. Будапешт: МОП, 2016. С. X (10).

298. Ситуація в Автономній Республіці Крим та м. Севастополь (Україна) у сферах компетенції ЮНЕСКО. *Постійне представництво України при ЮНЕСКО: офіційний веб-сайт*. URL: <https://unesco.mfa.gov.ua/ua/ukraine-unesco/cooperation/Crimea>.

299. Сімейний кодекс України: Закон України № 2947-III від 10.01.2002. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21–22. Ст. 135.

300. Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): учебник. Харьков: Эспада, 2005. 840 с.

301. Скакун О. Ф. Теория держави і права: підручник / пер. з рос. Харків: Косум, 2006. 656 с.

302. Скакун О. Ф. Теория права і держави: підручник. 2-ге вид. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2011. 520 с.

303. Слабан М. М. Зміни методологічних підходів до розуміння понять «сім'я» та «шлюб» у практиці Європейського суду з прав людини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2015. № 824. С. 194–201.

304. Сліпченко С. О. Щодо абсолютності права на ім'я фізичної особи. *Юрист України*. 2012. № 1–2. С. 41–45.

305. Соболь Є. Ю. Правові гарантії забезпечення соціальної адаптованості осіб з інвалідністю в Україні. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2013. Вип. 60. С. 202–208.

306. Соціально-економічне становище домогосподарств України у 2017 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств). *Держстат України: офіційний веб-сайт*. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/virdg.htm.

307. Співак В. М. Суверенна держава у процесі глобалізації *Держава і право : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки*. 2006. Вип. 41. С. 666-667. 667 с.

308. Справедливая глобализация: создание возможностей для всех : Доклад Всемирной комиссии по социальным аспектам глобализации. – Женева, 2004.

309. Сташків Б. І. Конституційний механізм захисту права на соціальне забезпечення. *Роль права в сучасній Україні: зб. матер. міжвуз. круглого столу, 15 трав. 2007 р.* Чернігів, 2007. С. 1–9.
310. Стецюк Р. Б. Аналіз основних досліджень процесуального права Гетьманщини вітчизняними істориками права. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2015. № 2. С. 213–216.
311. Стецюк Р. Б. Функціонування судового процесу в Київській Русі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* 2015. Вип. 824. С. 405–411.
312. Суліма Є. М. Глобальний соціальний порядок постіндустріалізму: монографія. Вид. 2-е, допов. Київ: Генеза, 2004. 336 с.
313. США: отделение детей от родителей мигрантов-нелегалов вызывает критику. *Радио Свобода.* 2018. 18 июня. URL: <https://www.svoboda.org/a/29294504.html>.
314. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / ред.: О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 688 с.
315. Ткаленко О. М. Адміністративно-правове забезпечення діяльності органів публічної адміністрації щодо попередження насильства в сім'ї відносно дітей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса: ОДУВС, 2016. 19 с.
316. Токарська А. С. Право захисту людини й громадянина від інформаційно-психологічної агресії та війни. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2014. № 1. С. 36–42.
317. Толкачова Г. В. Гарантії прав та свобод дитини: поняття, правова природа та їх класифікація. *Часопис Київського університету права.* 2015. № 1. С. 65–68.
318. Трубайчук Л. В. Формирование общекультурных умений у детей дошкольного возраста. *Вестник Бурятского государственного университета.* 2014. № 1 (4). С. 41–45.
319. Тур М. Г. Некласичні моделі легітимації соціальних інститутів : моногр. К. : ПАРАПАН, 2006396 с.
320. Фактографіка: міни та снаряди, що не розірвались. *Flickr.* URL: <https://www.flickr.com/photos/unicefua/16810216990/in/photostream/>.

321. Фельдштейн Д. И. Изменяющийся ребенок в изменяющемся мире: психолого-педагогические проблемы новой школы. *Образовательная политика*. 2010. № 5–6. С. 82–90.

322. Харатян Т. Н. Конституційне право людини на життя в умовах розвитку біотехнологій: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2018. 204 с.

323. Хмелевська О. М. Репетиторство як складова тіньової освіти та можливості його оцінювання в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2017. № 1. С. 37–53.

324. Цикин В.О. Глобализация: ноосферный подход : моногр. Суми : СумГПУ им. А.С.Макаренко, 2007. 284с.

325. Человек: соотношение национального и общечеловеческого : сб. матер. междунар. симпозиума (г. Зугдиди, Грузия, 19-20 мая 2004 г.) / под ред. В. В. Парцвания. – СПб. : С.-Петербург. филос. общество, 2004. Вып. 2. URL : http://anthropology.ru/ru/texts/kvarats_va/mannt_14.html.

326. Шевченко-Бітенська О. В. Правові механізми Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / НУ «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2015. 20 с.

327. Шемшученко Ю. С. Проблеми модернізації державної влади в Україні *Державно-правові та суспільно-політичні перетворення в Україні*: проблеми і перспективи : матер. спільного засідання вчених рад Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України та Ін-ту історії України НАН України / відп. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученко ; упор. д-ра політ. наук В. П. Горбатенко. К. : Юрид. думка, 2010. С. 27.

328. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні / за кер. Е. М. Лібнової. Київ: АДЕФ-Україна, 2008. 256 с.

329. Щодо надання роз'яснення: Лист Міністерства юстиції України № Ш-16216/10.2 від 19.09.2015. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v10_2323-15#n2.

330. Щорічна доповідь Уповноваженого про стан додержання та захисту прав і свобод людини в Україні за 2017 рік. *Сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/secretariat/docs/presentations/&page=3>.

331. Эксперты ООН о разделении семей в США: вернуть детей-мигрантов родителям будет чрезвычайно трудно. *Центр новостей ООН*. 2018. 22 июня. URL: <https://www.refworld.org.ru/docid/5b30e2a24.html> .

332. Ювенальне право України: генезис та сучасний стан: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Одес. нац. юрид. акад. Одеса, 2008. 40 с.

333. ЮНІСЕФ підтримує грудне вигодовування дітей в Україні. *Офіційна веб-сторінка ЮНІСЕФ в Україні*. URL: https://www.unicef.org/ukraine/ukr/activities_29338.html.

334. ЮНІСЕФ потребує 3,9 млрд. дол. США для надання невідкладної допомоги 41 мільйону дітей у світі. *Офіційна веб-сторінка ЮНІСЕФ в Україні*. URL: https://www.unicef.org/ukraine/ukr/media_32165.html.

335. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998. Т. 1: А–Г. 672 с.

336. Юськів Н. В. Громадянство у системі правового статусу неповнолітніх. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. *Юридичні науки*. 2014. № 807. С. 202–206.

337. 3,6 млн людей на Сході України потерпають від пошкоджень водної інфраструктури. *Офіційна веб-сторінка ЮНІСЕФ в Україні*. URL: https://www.unicef.org/ukraine/ukr/media_32189.html .

338. «Закон Димы Яковлева» как способ медленного убийства. *Федеральное агентство новостей*. 2014. 25 нояб. URL: <https://riafan.ru/145680-zakon-dimyi-yakovleva-kak-metod-medlennogo-ubiystva>.

339. «Майя та її мами» – перша дитяча українська книга про одностатеві шлюби, через яку переслідують. *Форум видавців: офіційний веб-сайт*. URL: <https://bookforum.ua/wp-content/uploads/2017/09/Lyst.pdf> .

Наукове видання

Жаровська І.М.,
Матяшовська Р.Ю.

**ГЛОБАЛЬНІ ВИКЛИКИ У ПРАВІ
(НА ПРИКЛАДІ СТАТУСУ ДІТЕЙ
ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ)**

Монографія

Комп'ютерна верстка В. Чалчинський

Підписано до друку 29.09.2020. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 8,5. Наклад 300. Зам. № 215.

Надруковано в “Видавництво Людмила”.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи серія ДК № 5303 від 02.03.2017.
“Видавництво Людмила”
03148, Київ, а/с 115.
Тел./факс: + 38 050 469 7485, 068 340 8332
E-mail: lesya3000@ukr.net